

სიგონ ჯანაშია

ცფ. სახ. უნ. საქართველოს ისტორიის კათედრა

2.174

3

F

არაბთბა სეპარტველთუი

ტფილისის დაუსწრებელი კედინსტიტუტის გამომცემლობა

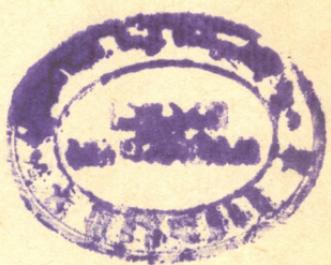
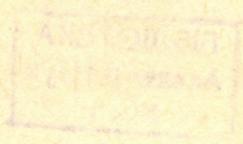
ტფილისი Δ 1986

სიმონ ჯანაშია

დოქ. სპს. უნ. საქართველოს ისტორიის კათედრა

ერაბობა საქართველოში

K 52.174
3

თბილისი უნივერსიტეტი

უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკის
ი სუკცეზორს შ 10 სუკც-28)

БИБЛИОТЕКА
Академии Наук
УССР

191.561 X

სკვპ-2000
შეგვამულია

პრედაქტორი: დოც. ნ. მახარაძე

კორექტორი ანგ. შიგნაძე
გად. წარ. 19/VII
შთავლ. რწმ. № 15636-ბ.

ქალ. ზომა 6X10
ნებ. დასაბეჭდათ 26/X-36 წ.
ტირაჟი 1000
შეკვეთა № 3911

საქ. კ. პ. (ბ) ც-კის ამხ. ს. თოდრიას სახ. სტამბა „კომუნისტი“ კაზოს ქ. № 68.

§ 1. ზოგადი შენიშვნა

მემვიდე საუკუნის შუაწლებისათვის, როგორც ცნობილია, საქართველოს ცხოვრებაში გაჩნდა ისეთი ახალი მოვლენა, რომელმაც მემდეგში, თანდათანობით, მნიშვნელოვანი ზემოქმედება მოახდინა ჩვენი ქვეყნის ისტორიულ განვითარებაზე. ეს იყო არაბობა, არაბთა მფლობელობა ამათუიმ ფორმითა და მოცულობით, რომელმაც საუკუნეთა სივრცეზე გასძლო საქართველოში და რომელიც, სწორედ ამიტომ, მოითხოვს განსაკუთრებულ ყურადღებას საქართველოს ისტორიის მოცემულ პერიოდის შესწავლისას.

წინამდებარე ნაკვეთში ჩვენ ვცდილობთ გავითვალისწინოთ არაბობა საქართველოში მისი პირველი პერიოდის ფარგლებში, სანამ ჯერ კიდევ ტფილისის საამირო (სამხედრო-ადმინისტრაციული ორგანიზაცია, რომელიც, ცვალებადი მოცულობით, აღმოსავლეთ საქართველოს გულისხმობს არაბთა მფლობელობის ქვეშ) მეტნაკლებად დაკავშირებულია არაბთა საერთო სახელმწიფოსთან, ხალიფატთან, და ამ უკანასკნელის ევოლუციის საერთო ასპექტში უნდა იყოს გაშუქებული ისევე, როგორც განხილული უნდა იყოს მჭიდრო შრთიერთობაში თვით საქართველოს შინაგან განვითარების ტენდენციებთან. უკანასკნელი მომენტისათვის უნდა ისიც დავსძინოთ რომ წარმოდგენილ მონოგრაფიაში აღძრული არ არის საკითხი „არაბობის“ ზეგავლენის საერთო შედეგების შესახებ ქართულ ფეოდალიზმის განვითარებაზე, რადგანაც ეს ზეგავლენა განხილული უნდა იყოს და იქნება კიდევაც იქ, სადაც ფეოდალურ საქართველოს ისტორიის აღებულნი ხანა იქნება სისრულით წარმოდგენილი¹.

§ 2. არაბთა გამოხვლა მხოვდიო - ისტორიულ ასპარეზზე

არაბები სრულებით არ ყოფილან უცნობნი ძველი სამყაროსათვის ისლამის გამოჩენამდის. უძველეს კულტურულ ხალხებს თავის ისტორიულს თუ ნახევრად ისტორიულ-ეპიკურ მწერლობაში

1) იხ. ს. ჯანაშია, პატრონეჟობის ბუნება და წარმოშობა საქართველოში (მხადღება დასაბეჭდად).

დაცული აქვთ საყურადღებო ცნობები როგორც არაბების, ისე საზოგადოდ არაბეთის ნახევარკუნძულის შესახებ. ეს ნახევარკუნძული პირვანდელი სამშობლოა არა მარტო არაბებისა, არამედ ყველა მათი მონათესავე ხალხისა, რომელთაც ახლა სემიტების საერთო სახელწოდებით აღნიშნავენ. მეცნიერებაში ამჟამად უცილობლად მიაჩნიათ რომ სხვადასხვა სემიტური ტომი, რომელთაც შემდეგში სხვადასხვა ქვეყანაში ვხედავთ, არაბეთის ნახევარკუნძულიდან არის გამოსული თავის დროზე ისევე, როგორს VII ს. დამდეგს არაბებმა შეჰქმნეს ამ საემიგრაციო მოძრაობის უკანასკნელი ტალღა.

მსოფლიო ისტორია იცნობს ხალხთა მოძრაობის ორს დიდ კერას. ერთი არის შუა-აზია, თურქულ-მონღოლურ ტომების სამშობლო. საიდანაც დროგამოშვებით გადმოდენილი ეთნიკური ზვრთები წამლევადი სიძლიერით ეფინებოდნენ მეზობელ ქვეყნებს და, უპირატესად, დასავლეთისა თუ სამხრეთ-დასავლეთის მიმართულებით მოძრაობდნენ. კავკასიურ სამყაროს ისინი აღმოსავლეთიდან და ჩრდილოეთიდან ევლინებოდნენ.

მეორე, კიდევ უფრო მნიშვნელოვანი, კერა არაბეთის ნახევარკუნძულია. მეზუთე თუ მეოთხე ათასეულში, ძველი წელთაღრიცხვით, აქედან გამოდის პირველი დიდი საემიგრაციო ტალღა, რომელიც თანდათან ჰფარავს შუამდინარეთისა და მეზობელ მხარეების ველებს და სუმერულ კულტურის (სუმერები ყველაზე ძველი წარმომადგენლები იყვნენ წინააზიის უძველესი მოსახლეობისა) ნანგრევებზე საძირკველს უყრის ბაბილონისა და ასურეთის საყოველთაოდ ცნობილ სახელმწიფოებს. მაგრამ უკვე ბაბილონურ სახელმწიფოს დამაარსებლებს, სარგონსა და მის შვილს ნარამსინს, უხდებათ ბრძოლა სემიტების ახალ დენასთან. ნაკადის შეპერება საბოლოოდ მაინც შეუძლებელი ხდება და იგი ისახება, როგორც მეორე სემიტური, გრანდიოზული, ემიგრაცია ამორეველ - ქანაანელებთან (XXIV—XIV სს. ძვ. წ.). ამ ნაკადის პირველი ტალღა თინიკელები იყვნენ, ებრაელები — უკანასკნელი. მეორე ათასეულის დამდეგს, ძვ. წ., მოდიან უკვე არამეელები, რომელთაც ხელი შეუწყვეს სირიულ ძველ ქართულ ტერმინოლოგიით — ასურულ (ენისა და ეროვნების ჩამოყალიბებას. ეს იყო მესამე ემიგრაცია. მეოთხეს, არაბეთის ნახევარკუნძულიდან გამოსულს, სემიტურ ტალღას, ეკუთვნიან უკვე ქალდეელები, რომელთაც, მიდიელებთან ერთად, შემუსრეს ასურელების ძლიერება (606 წ. ძვ. წ.) და მისცეს ბაბილონ ახალი დინასტია (604 — 560 წ.წ. ძვ. წ.). დასასრულ, ათიოდე საუკუნის შემდეგ, თავიანთ თანამშრომლების მიერ გათელილ გზე არაბთა რაზმები მოედნენ.

ამ პერიოდულ ემიგრაციებს როგორც შუა აზიიდან, ისე არაბეთის ნახევარკუნძულიდან ზოგი მეცნიერი ხსნის დედამიწის ზედაპირის ნელი. შეუმჩნეველი და თანდათან გაშრობა-გახმობის პროცესით აღნიშნულ რაიონებში. ეს კოსმიურ-გეოლოგიური პროცესი იყო სწორედ ძირითადი მიზეზი, ხალხთა ყველა გადასახლებისა ცენტრალურ აზიისა, საჰარასა და არაბეთის წიაღებიდან ისტორიამდისეულსა და ისტორიულ ხანებშიო. არაბეთის შესახებ ასეთი, ამ ქვეყნის კლიმატოლოგიაზე დამყარებული, კონსტრუქტია მოგვცა ცნობილმა იტალიელმა ორიენტალისტმა ლ. კაეტანიმ. აღნიშნული ცვლილებები არაბეთის ნახევარკუნძულზე ხდებოდა ისე ნელა რომ გარკვეულ პერიოდის მოსახლეობისათვის ეს პროცესი ძლივს შესამჩნევი იყო. გაფანტული და შეღარებით მეჩხერი მოსახლეობა ჯიუტად იჯდა მამაპაპულ მიწაზე და ძველებურად ეწეოდა თავის ჩვეულ საქმიანობას. მაგრამ ბოლოსდაბოლოს დგებოდა დრო, როცა შიმშილი აიძულებდა ხალხს აყრილიყო სამშობლოდან და სხვა, უფრო ნაყოფიერ, ქვეყნებში ეძია ლუკმა-პურიო.

მოსახრებას რომ უდაბნოების ზონის გაფართოების ტენდენცია არსებობს დედამიწის სხვადასხვა მხარეში და რომ წვიმების შემცირების მიზეზით დროთა ვითარებაში განსაკუთრებით დაზარალდნენ ზღვისგან დაშორებული ბარის ადგილები (საჰარა, ცენტრ. აზია, არაბეთი), მაშინ როდესაც ზღვით დასერილი და ზღვასთან ახლოს მდებარე ქვეყნები (სამხრ. ევროპა, ინდოეთი, ინდო-ჩინეთი) უფრო ბედნიერ მდგომარეობაში აღმოჩნდნენ, — ამ მოსახრებას ავტორიტეტული ნატურალისტები უჭერენ მხარს. მაგრამ აღნიშნულ პროცესს მნიშვნელობა და გავლენა ჰქონდა გეოლოგიურ, და არა ისტორიულ, პერიოდებისათვის. ამათუიმ ისტორიულს საზოგადოებრივ ფორმაციას ბუნებრივი პირობები ხედებოდა უკვე თითქმის გარკვეულ სახით და, ყოველ შემთხვევაში, ძირითადი მიზეზები ხალხთა მოძრაობისა უნდა ვეძიოთ არა აქ, არამედ თვით საზოგადოებრივ სტრუქტურისა და მეურნეობის თავისებურებაში. თითქმის სულ ყველა ეს ხალხი, თავის სამშობლოდან დაძრული და სხვაგან წასული ახალი საკვები არეების საძებრად, მეჯოგე ტომია. რაც უფრო გვიანდელია საემიგრაციო მოძრაობა, მით უფრო მეტად ჩვენ ვამჩნევთ ახალ ელემენტებსაც მეურნეობაში. ეს განსაკუთრებით უნდა ითქვას არაბულ „ემიგრაციის“ (შეტნაკლებად პირობითი მნიშვნელობით) შესახებ.

არაბეთის ნახევარკუნძულს დასავლეთიდან ეკვრის მეწამული ზღვა, რომელიც მას ეგვიპტისაგან ჰყოფს, სამხრეთიდან — ინდოეთის ოკეანე, აღმოსავლეთიდან — ირანის ყურე. ამ გრცელ არეზე რამდენ-

ნიმე მკაფიოდ განსხვავებული რაიონი განირჩევა: 1) შუა რაიონი, რომელიც ზევანს წარმოადგენს და ნეჯდის სახელწოდებას ატარებს, 2) ჰიჯაზი, სანაპირო ოლქი, მეწამული ზღვის ვასწვრივ მდებარე, მთავორიანი ქვეყანა, რომელიც უმთავრესად ორი პარალელური მთავრებისგან, შუა ტაფობით, არის შედგენილი და 3) იამანი (ძველ ქართულ მწერლობაში — იამანეთი) ანუ ბედნიერი არაბეთი, რომელიც სამხრეთიდან მოსდვამს ჰიჯაზს და რომელსაც ნახევარკუნძულის სამხრეთ-დასავლეთი სანაპირო ნაწილი უჭირავს (სიტყვა „იამან“ არაბულად ნიშნავს „მარჯვნივ“ და აქედან გაკეთდა „ბედნიერი არაბეთის“ სახელწოდებაც, რადგანაც ცრუმორწმუნე მასები „მარჯვენას“ „ბედნიერის“ მნიშვნელობას უკავშირებდენ, შეადრ. ქართ. „მარცხი“ და „გამარჯვება“).

ამ დიდ სივრცეზე, რომელიც ყველგან არ არის გამოსადეგი ადამიანის ცხოვრებისათვის, აღებულ ეპოქის დამდევისათვის უპირატესად არაბულ მოდგმის მოსახლეობაა დამკვიდრებული. იგი ორ მთავარ ჯგუფად განიყოფება — ჩრდილოეთისა და სამხრეთის ტომებად. პირველთ „ისმაიტელებს“ ეძახის ბიბლია (ეს ტერმინი ჩვეულებრივად იხმარება ძველ ქართულ მწერლობაში არაბების აღსანიშნავად საზოგადოდ, ისევე, როგორც, ამავე მნიშვნელობით, — „ძენი ისმაელისნი“, სარკინოზები, — უდრის ევროპ. სარაციის, — და „ძენი აგარისნი“ ანუ აგარიანები)¹, ხოლო მეორენი იმავე ლიტერატურულ ძეგლში წოდებული არიან იეკტანელებად. ჩრდილოეთის ტომები, ისმაიტელები, — რომელნიც ყოველთვის ზემხედვარედ უყურებდნენ სამხრეთელებს, რადგანაც მხოლოდ თავიანთ თავს სთვლიდენ „წმინდა სისხლის“, შუმ, არაბებად, — მსხემურ (ნომადურ, მომთაბარე) ცხოვრებას ეწეოდენ, მეჯოგენი იყვნენ და იშვიათის სიმზნის, სახედრო სიქველის, სიმამაცისა და გამძლეობის თვისებებით იყვნენ შემკულნი. ესენი არიან ყველასათვის ცნობილი ბედუინები. უფრო მშვიდობიანი სამხრეთელები იმთავითვე ბინადარ ცხოვრებაში იყვნენ ჩაბმულნი. აქ, უეჭველია, დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ბუნებრივ გარემოს: ბედუინების უდაბნოებისგან განსხვავებით, სამხრეთელ ტომებს ექირათ შედარებით მდიდარი ადგილები. აღმოსავლეთის რაიონში აქ აწარმოებდნენ გუნდრუკს, რომელსაც დიდი ვასავალი ჰქონდა ძველ ქვეყნებში, ხოლო სამხრეთ-დასავლეთის რაიონში, დიდი რაოდენობით პოულობდნენ ოქროსაც. იმავე დროს მოსახლეობას უძველეს დროიდანვე კულტურული კავშირები აქვს მეზობელ დაწინაურებულ ქვეყნებთან.

1) იმთავითვე იხმარება ძველ ქართულ მწერლობაში აგრეთვე „არაბი-ელნი“ და შემდეგ „არაბნი“.

III ათასეულის ბოლოს, ძვ. წ., იამანში უკვე ჩანს მიწისმოქმედი და კულტურული მოსახლეობა. II ათასეულის ბოლოს აქ მაინელები სახელმწიფოს ვხედავთ, მაინელები ვაჭრობას აწარმოებენ ერთი მხრით ინდოეთთან, მეორე მხრით — ეგვიპტესა, პალესტინასა და ბაბილონეთთან. მაინელების კულტურულ განვითარების დონეზე მიუთითებს მათი თავისებური ანბანური დამწერლობა. მეტი ცნობები მოგვეპოვება მაინელთა მეგვიდრეების, საბაელების, შესახებ, რომელნიც აქ საბოლოოდ დამკვიდრდნენ VIII — VII ს. ს. ძვ. წ. და რომელთა სახელმწიფო — საბა — ბიბლიაშიც არის მოხსენებული. საბაელთა ნაკვალევი, დიად ნაგებობათა ნანგრევებისა, რთულ სარწყავ სისტემის ნაშთებისა და კლდეებზე ამოჭრილ ყოველმხრივ საინტერესო წარწერების სახით, XIX ს. შუაწლებიდან მკვლევართა ყურადღებას იპყრობს და ნაყოფიერი მასალაა ამ ხალხის წარსული ვითარების აღსადგენად. საბაელებს, როგორც ჩანს, კიდევ უფრო ცხოველი სააღმსიკემო ურთიერთობა აქვთ გარესამყაროსთან. საკუთარი პროდუქციის გარდა, ისინი სატრანზიტო საქონლითაც ვაჭრობენ: ინდოეთიდან მოაქვთ, სანახევროდ ზღვის, სანახევროდ ხმელეთის, გზით საქონელი, რომელიც შემდეგში მეწამული ზღვით გააქვთ ეგვიპტეში ფარაონებისა და მათი დიდებულების კარზე. მეწამულ ზღვაში ნაოსნობის სიძნელე ხელს უწყობს პარალელურად ხმელეთის გზის განვითარებას ჰიჯაზზე. ეს გზა ჰიჯაზის ზემოთმოსხსენებულ ტაფობზე გადის და იამანს სირიასთან აკავშირებს. ამ საქარავნო გზაზე, ჰიჯაზის ფარგლებში, უკვე იმ დროს ძვეს მნიშვნელოვანი სავაჭრო სადგურები და ქალაქები — მაქორაბა, მერმინდელი მაქა, და იატრიპა (ფიქრობენ რომ ეს არის მერმინდელი იასრიბი, მაჰმადის შემდეგ მაღინად წოდებული), მაშასადამე, ის ორი ქალაქი, რომელთაც ისლამის ისტორიაში უდიდესი როლი ითამაშეს, ჰიჯაზიდან სინაზე გავლით ეს საქარავნო გზა ბოლოვდება ხმელთაშუაზღვის ნაპირზე მდებარე ქალაქებში — პეტრასა და ლაზაში, რომელთაგანაც განსაკუთრებით მდიდარი და ძლიერი პირველი იყო.

არაბულ საშუამავლო სავაჭრო გზის მნიშვნელობა ძლიერდებოდა იმ ხანებში, როდესაც პოლიტიკური პირობები ასუსტებდნენ დასავლეთსა და აღმოსავლეთს შორის ვაჭრობის მეორე სატრანზიტო გზის — სირია — მესოპოტამია — ბაბილონის (ავრეთვე ირანის ყურეს აკავშირებდა ხმელთაშუაზღვისთან) როლს. მაშასადამე, არა მარტო ეკონომიურად და კულტურულად, არამედ პოლიტიკურადაც უკვე უძველეს დროს არაბეთის ნახევარკუნძული ახლო ეხება წინააზიურ სამყაროს.

ელინისტურ ხანიდან (IV-III ს. ს.) საბაელები სუსტდებიან და თანდათანობით ადგილს უთმობენ ჰიმიარელებს, რომელთა სამეფომ გასძლო უფრო დიდხანს და რომელთაც ურთიერთობა აქვთ ჯერ კიდევ იუსტინიანე კეისართან. თუმცა ამ დროს (VI ს. ახ. წ.) ჰიმიარელების პოლიტიკური და ეკონომიური ძლიერება ბევრად ჩამოუვარდება საბაელებისას, მაგრამ სავაჭრო დამოკიდებულება იამანსა და სირიას შორის, იმავე მაქას გზით, და იამანსა და აბაშეთს შორის, მეწამულ ზღვით, კიდევ არსებობს.

სამხრეთ არაბეთში უარსებნია სხვა წვრილ არაბულ სახელმწიფოებსაც, მაგრამ მათ ისეთი მნიშვნელობა არ ჰქონიათ. ჩვენთვის უფრო საინტერესოა ჩრდილოეთის პროვინციების პოლიტიკური ისტორია. აქაც, თუმცა უფრო გვიან აღმოცენებული და უფრო სუსტი, არაბული სახელმწიფოებრივი ორგანიზმები არსებობენ და მოქმედებენ: არიბი, ჯერ ასურეთისა და შემდეგ აქემინელების ირანის ყმა, ნაბატელების სამეფო მთავარ ქალაქ პეტრათი და შორეულ არაბულ-ელინისტურ კულტურით, განსაკუთრებით ცნობილი პალმირის სამეფო, რომლის არსებობა რომაულ ხანას განეკუთვნება და რომლის განთქმულმა დედოფალმა ზენობიამ (ელინიზებული ფორმია არაბულ სახელის ბათ-სებინისა) III ს. მეორე ნახევარში თითქმის მოახერხა მოკლე ხნით ელინისტურ-აღმოსავლურ დიდ სახელმწიფოს შექმნა: მისი ვაჟი ვახბალატი აღიარებულ იქნა ეგვიპტისა და მცირე აზიის მფლობელად, მაგრამ ავრელიანე კეისარმა უკვე 273 წ. მოახერხა ბოლო მოეღო პალმირას სამეფოს არსებობისათვის, და თვით დედაქალაქი დაანგრია. პალმირას, ისევე როგორც პეტრას, გრანდიოზული ნაშთები ეხლაც იზიდავენ მკვლევართა ცნობისმოყვარეობას.

გვიანდელ რომაულსა და ბიზანტიურ ხანაში ჩრდილოეთ არაბეთის კიდევ, ერთი მხრით, სირიასა და, მეორე მხრით, ირანის ერაყში, ისევ ჩნდებიან არაბული პოლიტიკური ერთეულები. როგორც რომაელები, ისე ირანელები თავიანთ საუკუნოვან ბრძოლაში ცდილობენ გამოიყენონ ბედუინები ქირის ჯარის სახით, ისევე როგორც ამ ფრონტის ჩრდილოეთ ფრთაზე ისინი იყენებდნენ, ამავე წესით, ალანების, ჰუნებისა და სხვა ჩრდილოკავკასიურ ნომადების დახმარებას. ორივე მხარე იძულებულია არაბთა მმართველობის სათავეში ადგილობრივ წარმოშობის მფლობელები დააყენოს. ამით აიხსნება ნაწილობრივ ამ მფლობელთა ხელისუფლების ხასიათი: მაშინ როცა ნეჯდის ბედუინების შეიხები (შეიხი მოხუცს, უხუცესს, ნიშნავს), მამასახლისები, თვით თანამეტომეთა მიერ არჩეული პირები იყვნენ, როგორც ყველა გვაროვნულ საზოგადოების მეთაური,

სირიელი და ერაყელი არაბი მფლობელები მემკვიდრეობით გადას-
ცემდნენ თავიანთ ხელისუფლებას. ცხადია ეს მფლობელები ამ შემ-
თხვევაში თავიანთ სიუზერენების რეალურ დახმარებას ეყრდნობიან.
მაგრამ თუ ამ ნიადაგზე შეიძლება ნაწილობრივ აიხსნას სათანადო
დინასტიების ჰასანიდები — სირიაში და ლახმიდები — ერაყში)
არსებობა, თვით პოლიტიკურ ორგანიზმების წარმოშობა, რა თქმა
უნდა, საკუთარი განვითარების შედეგი იყო. ამისათვის, როგორც
გნახეთ, საჭირო ნიადაგი აქ უკვე დიდიხანია არსებობდა.

რომაელთა და ბიზანტიელთა ვასალები, სირიელი ჰასანიდები და
ირანელთა ყმები, ლახმიდები (სატახტო ქალაქით ხირათი, მდ.
ეფფრატის მახლობლად) დაახლოებით ერთნაირ მდგომარეობაში იმ-
ყოფებიან და ანალოგიურ განვითარებასაც განიცდიან, ებრძვიან რა
მუდმივ ერთმანეთს სიუზერენის დავალების შესასრულებლად სანაპი-
რო ხაზის დაცვის შესახებ. ამ ფილარქებს (ე. ი. ტომთა მთავ-
რებს, როგორც მათ ეძახიან ბერძენი მწერლები) იმავე დროს თავი
ძალიან დამოუკიდებლად და თვითნებობით უჭირავთ. ამიტომ სიუ-
ზერენთა დამოკიდებულება ამ მოუსვენარ ხალხისადმი ყოველთვის
ზრუნვით, სიფრთხილითა და შიშნეულობით იყო აღსავსე, რაც სა-
თანადო პოლიტიკას არათანაბარ ხასიათს აძლევდა. გადამეტებულ
ჯილდოსა და საჩუქრებს (იუსტინიანე კეისარი, მაგ., სირიის მთელ
არაბობას აერთიანებს ერთი მფლობელის ხელისუფლების ქვეშ და
ამ მფლობელს მეფისა და პატრიკიოსის ტიტულებით აჯილდოვებს)
მეტად მკაცრი დამსჯელი ღონისძიებები მოსდევდა. ამ საურთიერთო
ბრძოლასა და ჯაჯგურში ორივე ვასალური სახელმწიფო VII ს. დამ-
დევს ჩამოღის ისტორიულ სცენიდან, როგორც მნიშვნელოვანი ძალა.

მაგრამ რომ შიდა არაბეთშიაც ამ დროისათვის უკვე მწიფდება
სახელმწიფოებრივი ძალები, ამას მოწმობს ტომთა კოალიცია, რო-
მელიც აქ ჩამოყალიბდა კინდის ტომის მეთაურობით V ს. მეო-
რე ნახევარში. საუკუნის დამლევს ამ კავშირის მრავალრიცხოვანმა
ურდობებმა წალეკეს პალესტინა და მომდგამი ქვეყნები. VI ს. დამ-
დევს იმპერატორი ანასტასი იძულებული ხდება, უზარმაზარი თანხა
გადაუხადოს კინდელებს, რათა დაიცვას თავისი საზღვრები მათი
თარეშებასაგან და რათა ეს უკანასკნელი მიჰმართოს თავის მოწინააღ-
მდეგის, ირანის მეფის ვასალის, ხირას მფლობელის წინააღმდეგ.
მართლაც, კინდელებმა მოახერხეს თითქმის მთელი ხირას სამფლო-
ბელოს დაპყრობა, მაგრამ მოკლე ხნით.

ყოველივე ზემოთხსენებული მიუთითებს იმ ნიადაგსა და საერ-
თო სიტუაციაზე, რომლებმაც უნდა აგვიხსნან ჩვენ არაბულ დაპყრო-
ბით ლაშქრობათა მოჩვენებითი მოულოდნელობა მეშვიდე საუკუნეში.

ბიზანტიისა და სპარსეთის სანაპირო ხაზზე მდებარე არაბულ სამთავროების არსებობას ის მნიშვნელობა ჰქონდა რომ მათ, ერთი მხრით, საშუალება მისცეს ხარბსა და საშოვარის მიძიებელ ბედუინებს გასცნობოდნენ ამ დიდი სახელმწიფოების დოვლათსა და სიმდიდრეს, ხოლო, მეორე მხრით, თანდათანობით შთაუნერგეს მათ რწმენა რომ ეს კოლოსები არც თუ უძლეველი არიან. საჭირო იყო მტკიცე საორგანიზაციო ძალა, რომელიც, არაბთა მთელი წინანდელი პოლიტიკური ისტორიის მიერ დადასტურებულს, ნახევარკუნძულის შინაგან პოტენციას დარაზმავდა და წარმართავდა უკვე წარმოჩენილ მიდრეკილებების მიერ დასახულ გზებით. ასეთ პროცესს ჩვენ ვხვდავთ VII ს. დამდეგს. იმ დროინდელ ამბებში მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა ისლამმა, ახალმა მსოფლიო რელიგიამ, რომლის პირველი მქადაგებელი იყო მუჰამადი.

თავიანთ რელიგიურ რწმენების მხრივ ისლამის წინადროინდელი არაბები აგრეთვე ჭრელ სურათს წარმოადგენენ. ბედუინები, თავიანთ პრიმიტიულ სოციალურ ყოფის შესაბამისად, პრიმიტიულ ტოტემიზმისა და ფეტიშიზმის წარმოდგენათა წრეში იმყოფებოდნენ. ერთღვთაების, ალლაჰის, წარმოდგენა, ალბათ შემოტანილი უფრო განვითარებულ რაიონებიდან და ეპოქებიდან, ბუნდოვანი და არარელიგიური იყო. თვითოეულ ტომს მიჩნეული ჰქონდა საკუთარი კერპი ან კულტის რომელიმე სხვა საგანი. საერთოდ, როგორც დამკვირვებლები ამტკიცებენ, ბედუინები რეალისტები და პრაქტიკოსები არიან და საკმაოდ გულგრილად არიან განწყობილნი სარწმუნოებისადმი. მკვიდრ განაპირა მოსახლეობაში—კი ჩვენ რელიგიის უფრო რთულ ფორმებსაც ვხვდავთ. ჯერ-ერთი, აქ გარედან შემოტანილი სარწმუნოებანიც გვხვდება. მეშვიდე საუკუნის დამდეგისათვის არაბთა მნიშვნელოვანი ნაწილი, განსაკუთრებით, სირიელები და ერაყელები, ქრისტიანობას (ჩვეულებრივად, მონოფიზიტურს) აღიარებდნენ. ნაწილი მისდევდა იუდაიზმს (არაბეთის ქალაქებში ებრაელები ბლომად ცხოვრობდნენ). იუდაიზმი და ქრისტიანიზმი აქაც სოციალურ-პოლიტიკურ იარაღის როლში გამოდიან და ებრძვიან (ხშირად, დიდი სისასტიკით) ერთმანეთს. აბამეთის (ეთიოპიის)¹) მეფე, რომელსაც გარკვეული პრაქტიკული ინტერესები ამოძრავებს, მაგ., მხარს უჭერს და აბატონებს კიდევაც ქრისტიანობას ჰიმარელების სამეფოში. შესამჩნევია არაბეთში სხვა მეზობელ ქვეყნების რელიგიური გავლენაც.

ასეთივე სოციალურ-პოლიტიკურ იარაღის ფუნქცია დაკისრებული

¹) დღევანდელი აბისინია.

აქვს აქ ადგილობრივ კულტებსაც. კერძოდ, რელიგია გამოყენებულია, როგორც იდეოლოგიური ზემოქმედების საშუალება, სავაჭრო ინტერესების სფეროში. საკუთარი და სატრანზიტო აღებმაცემა მოითხოვდა საქარავნო გზების მუდმივ დაცვას ყაჩაღობისადმი დიდად მიდრეკილ ბედუინებისაგან. თავისთავად ცხადია, ამ დაცვის ფუნქციას, უწინარეს ყოვლისა, სახელმწიფო კისრულობს, მაგრამ სახელმწიფოებრივ ორგანოებთან ერთად მთარველობის მოვალეობას აკისრებენ ტაძრებსაც. ამ მხრივ ყველაზე განთქმული მთელ არაბეთში იყო ქააბას ტაძარი ქალაქ მაქაში. ამ ტაძარში, რომელიც, ზოგის აზრით, არა არაბული წარმოშობისაა, ინახებოდა თაყვანისცემის მთავარი სავანი, შავი ქვა, გადმოცემით, „ციდან ჩამოტანილი“. ამ ტაძრის გარშემო მაქას, ერთ უმთავრეს სავაჭრო ქალაქს, მმართველმა წრემ მოახერხა ტომთა სარწმუნოებრივი კავშირის შექმნა. მაქელები ახერხებენ თანდათანობით ამ კავშირში ბედუინების ჩაბმასაც, სულ უფროდაუფრო მეტი რაოდენობით, და ამრიგად, უდაბნოს მოუსვენარ შვილების ენერჯის ნეიტრალიზაციასაც, მით უმეტეს, რომ თვით ბედუინებსაც სავაჭრო ინტერესები ჰქონდათ მაქაში: მათ (ვაჭრების როლში, ალბათ, უმთავრესად ტომებისა და თემების მეთაურები გამოდიან) აქ მოაქვთ ტყავები და, საერთოდ, მეჯოგეთა მეურნეობის სხვა, პროდუქტები. ყოველწლიურად მაქაში დიდი ზემოთ იხდიდნენ გაზაფხულის დღესასწაულს, რომელსაც დიდძალი ხალხი ესწრებოდა. ამ დღესასწაულთან დაკავშირებული იყო დიდი ბაზრობაც. არა მარტო მაქაში, არამედ მეზობელ პუნქტებშიაც, ბოლოსდაბოლოს საყოველთაოდ დამკვიდრდა შეგნება მშვიდობიანობის აუცილებლობისა ამ ბაზრობის დროს. ეს ხელსაყრელი იყო ყველა მხარისათვის. დაახლოებით, VI ს. დამლევს, მაქას მოქალაქეების მოხერხებით, წესად იქნა დადგენილი, რომ არა მარტო მაქას სავაჭრო კავშირის ტერიტორიაზე, არამედ თითქმის მთელ არაბეთში დაცული ყოფილიყო მშვიდობიანობა ოთხი თვის განმავლობაში წელიწადში. მთავარი სავაჭრო გარიგებები ამ საყოველთაო მშვიდობიანობის დროს ხორციელდებოდა. უფრო დიდი ეფექტისათვის მაქელი ვაჭრები ნებას აძლევენ უცხოელ არაბ ტომებს დასდგან ქააბაში და მის მახლობლად თავიანთ საკუთარ ღმერთების გამოსახულებანი. ეს თავისებური რელიგიური სინკრეტიზმი, ერთი მხრით აძლიერებს ქააბას ავტორიტეტს და საძირკველს უმზადებს მონოთეიზმს, მეორე მხრით, ამტკიცებს არაბ ტომთა მოქალაქეობრივ კავშირებს.

მაქაში, აღებულ პერიოდისათვის, გაბატონებული იყო კურეიშის თემი, რომელსაც, სხვათა შორის, ხელთ ჰქონდა ჩავდებული

ქაბას ტაძრის გამგეობისა და მომსახურეობის უაღრესად შემოსავლიანი ფუნქცია. ამ კურეისის თემის ერთ-ერთ ყველაზე ღარიბ საგვარეულოს, ჰაშიმის, წარმომადგენელი იყო მუჰამადი, რომელიც VII ს. დაიღვას მაქაში ჯერ საკუთარ ოჯახში, შემდეგ უფრო ფართო წრეში, დაიწყო თავისი ქადაგება. მისი მოძღვრება არც მდიდარი იყო და არც ორიგინალური; ადგილობრივ კულტების განსხვავებით, იგი მკაცრ მონოთეისტურ შეხედულებას იცავდა და იუდაიზმის და ქრისტიანიზმის დიდ გავლენას ატარებდა. სოციალურად მას ორიენტაცია ჰქონდა აღებული ქალაქის ღარიბებისა და მონების წრეზე. სწორედ აქ, საკუთარ ოჯახის გარდა, პოულობს მუჰამადი თავის პირველს, მეტად მცირერიცხოვან, მიმდევრებს. ეს ხალხი სიამაყნებით ისმენს მუჰამადის დაპირებებს იმის შესახებ, რომ „მათს მაქელ ბატონებს ელის ღვთის რისხვა და მისაგებელი საიქიოში“. სამაგიეროდ მაქის არისტოკრატია, მდიდარი კურეისელები, უაღრესად მტრულად შეხვდა ამ ქადაგებას; ახალი მოძღვრება მას კარგს არაფერს უქადაგდა—ერთი მხრით, ძირს უთხრიდა ქალაქის ეკონომიურ კეთილდღეობის ერთს ბურჯთავანს, მის სამლოცველოს, მეორე მხრით, ბატონების წინააღმდეგ აჯანყებდა მონებს. უგულვებელყოფიდან და დაცინვიდან კურეისელები აშკარა დევნაზე გადადიან. ერთი ხანობა, ჰაშიმის მთელი საგვარეულო და მუჰამადის მიმდევრები სასტიკი ბოიკოტის ქვეშაც იყვნენ დაყენებულნი. ბოლოს მუჰამადი და მისი მცირე მრევლი იძულებული გახდა გაქცეულიყო მეზობელ ქალაქ იასრიბში, რომელიც შემდეგში იღებს მადინას (ე. ი. „ქალაქის“) სახელწოდებას. ამ ფაქტს არაბები „ჰიჯრას“ (არაბულად „გაქცევას“ ნიშნავს) ეძახიან და თვით მუჰამადის გაქცევის დღიდან (622 წ. ზაფხული; თვით მუსლიმანების ანგარიშით, ამ წლის ივლისის 16, პარასკევი დღე) იწყება მაჰმადიანური წელთაღრიცხვა (ძველი ქართული ტერმინოლოგიით, „ისმაიტელთა წელნი“) ანუ წელთაღრიცხვა „ჰიჯრით“, რომელიც ეხლაც მიღებულია ყველა მუსლიმანურ ქვეყანაში.

იასრიბში „მუჰაჯირებმა“ (გაქცეულებმა) მეტი თანაგრძნობა ჰპოვეს. მუჰამადს აქ უფრო ადრეც ჰყავდა მიმდევრები და მალე თითქმის მთელი ქალაქი მისი გავლენის ქვეშ მოჰყვა. შესაძლოა აქ მნიშვნელობა ჰქონდა უკვე არსებულ კონკურენციას მაქასთან და თვით იასრიბის მოსახლეობის ჭრელ შეადგენლობას. კერძოდ, იასრიბში ბლომად იყვნენ ებრაელები, რომელთანაც მუჰამადსა და მის მიმდევრებს ადრევე ჰქონდათ კეთილი განწყობილება და შემდეგშიაც იგი ერთხანს შეინარჩუნეს. იასრიბში მუჰამადი ახერხებს პატარა თეოკრატულ სახელმწიფოებრივ ერთეულის შექმნას; მუჰამადი არის

ამ თემის როგორც პოლიტიკური, ისე სარწმუნოებრივი მეთაური. იცვლება მისი სოციალური საყრდენიც. შესაძლოა, მონებსა და ლატაკებს ერთხანს კიდევ შერჩათ თავიანთი წინანდელი ილუზიები, არსებითად — კი მუჰამადი თავის ცხოვრების უკანასკნელ წლებში სრულიად შორდება ძველ მიმდევრებს. თანასწორობის მქადაგებელი, ღარიბებისა და დაჩაგრულების მოსარჩლე, ამ ქვეყნიერ მმართველებისა და ხელისუფალთა მამხილებელი, მუჰამადი ეხლა თვით იქცევა სახელმწიფოს მეთაურად, რომელიც აბსოლუტურ მორჩილებას მოითხოვს.

მალე მუჰამადი თავის მიმდევრებისაგან აღგენს რაზმს, რომელიც ხელობად იხდის გამვლელ, განსაკუთრებით, მაჭურ ქარავენების ძარცვას. ეს შეკობრეთა რაზმი ბოლოს იქამდისაც მიდის რომ თავის ოპერაციებს აწარმოებს თვით „სამღვთო მშვიდობიანობის“ თვეებშიაც. მუჰამადი აწესებს ნადავლის გაყოფის ნორმას: ერთი მეხუთედი — საომროდ (საერთო საჭურჭლეში), დარჩენილიდან ერთი საგნის არჩევანის უფლება — მუჰამადს, სხვა — თანასწორად ბრძოლის მონაწილეებს. მაქელები, რომელნიც იასრიბში დაბუდებულ მუჰაჯირები-საგან დიდ ზარალს ხედავდნენ, ებრძვიან მათ დიდი ენერგიით, მაგრამ ცვალებადი წარმატებით.

630 წ. მუჰამადი ახერხებს მაქას აღებას, სამხედრო ძალით, და ნელნელა უახლოვდება თავის წინანდელ მოსისხლე მტრებს, კორეიშელებს. კორეიშელების ჯარის ყოფილი ბელადიც — კა, ჰალიდ იბნ-ვალდი, რომელმაც მწარე დამარცხება აწუნევინა მუჰამადს ოხოდის მთასთან, გადადის „მოციქულის“ მხარეს და მალე ხდება „ისლამის მახვილი“, ყველაზე დიდი უდიდეს არაბ სარდალთა შორის.

კორეიშელი არისტოკრატები იღებენ მუჰამადის სარწმუნოებასაც: ა. მიულერის თქმით, „ისინი, ბოლოსდაბოლოს, ხალისით უერთდებოდნენ ახალ სავაჭრო ფირმას, სოლო რელიგიურ წესებს იღებდნენ როგორც რეკლამასა და განცხადებას“.

მუჰამადის მიერ დაარსებულმა რელიგიამ მიიღო სახელწოდება „ისლამ“ — ისა. „ისლამი“ ნიშნავს „მინდობას (ღვთისადმი)“, მისი მიმდევრები — კი იწოდნენ „მუსლიმ“ — ებად (ირანულ ფორმით „მუსლიმანებად“), რაც „მინდობილს“ ნიშნავს. მუსლიმები იწოდებიან „მაჰმადიანებადაც“, მოციქულის სახელის მიხედვით. მუჰამადის ქადაგებანი, შემდეგში ჩაწერილი, თავმოყრილია მუსლიმების საღვთო წიგნში, „ყურან“ში („ყურანი“ ნიშნავს „საკითხავს“), რომელიც „სურ“ — ებად, ცალკე თავებად, არის დაყოფილი.

მაქას დაპყრობის შემდეგ მუჰამადის ძალა და გავლენა არაჩვეულებრივად გაიზარდა, ისე როგორც მისი განკარგულების ქვეშ მყოფი

ტერიტორია. მაგრამ მთელი არაბეთი მას არასოდეს არ დამორჩილებია. გარეშე ქვეყნების დაპყრობაც ხდება უკვე მისი სიკვდილის შემდეგ.

§ 3. ხალიფატის დაპყრობითი ომები

მუჰამადის გარდაცვალების შემდეგ (632 წ.) ერთბაშად და თვალთნათლივ აღმოჩნდა რომ ისლამის გავრცელებაში დიდი დამსახურება იძულებას ეკუთვნოდა: მოჩვენებითი მუსლიმების ხუთმა მეექვსედმა ურჩობა გამოაცხადა და ვადარეკა მუჰამადის მიერ დადგენილი მოხელეები და გადასახადების ამკრეფლები. ეს მით უფრო საინტერესოა რომ ისლამის დამაარსებელმა, მიუხედავად თავისი საერთო ანტიწარმართული (უმთავრესად, კერბთმსახურების წინააღმდეგ მიმართული) პოლიტიკისა, ერთი დიდი „მსხვერპლი“ ვაიღო არაბული ძველი ეროვნული რელიგიის წინაშე: ქაბას სამლოცველოს სიწმინდე და მისი კულტის მიუცილებლობა აღიარა. მეტიც: მან ყოველ მუსლიმს ერთერთ ძირითად სათნოებად და მოვალეობად დაუსახა ამ სალოცავის პირადი მონახვა და თაყვანისცემა (ქაბაში პილიგრიმობას მუსლიმები „ჰაჯს“ ეძახიან). მხოლოდ შემდეგში სრულიად არა სარწმუნოებრივმა ლოზუნგებმა შესძლეს ისლამის დროშის ქვეშ არაბების ნამდვილი გაერთიანება.

↑ უკვე მუჰამადმა მისცა თავის მოძღვრებას მკაფიოდ აგრესიული ხასიათი: იგი ომს უტყდადებდა მთელ სამყაროს, რომელიც ისლამს არ აღიარებდა. შენახულია გადმოცემა, თითქოს მუჰამადი 628 წ. წერილობით მიჰმართავს ბიზანტიის იმპერატორ ჰერაკლეს, მისს მოადგილეს ეგვიპტეში, სირიელ არაბთა მფლობელსა და ირანის შაჰს და მოითხოვს მათგან მორჩილებას.

მაგრამ ეს საგარეო ექსპანსია ხორცს ისხამს მხოლოდ მისი შენიკვიდრებების დროს. მუჰამადის მოადგილეები იყვნენ მისი უახლოესი თანამშრომლები: აბუ-ბაქრი (632-634 წწ.), ომარ ი (634-644 წწ.), ოსმანი (644-655 წ. წ.) და ალი (656-661 წ. წ.). ნომინალურად ისინი იმთავითვე იღებენ ტიტულს „ხალიფა“-სი („მოადგილე“, იგულისხმება მუჰამადის მოადგილე) და „ამირ-ალ-მუმიინინა“-სი (ძველი ქართული გამოთქმით — „ამირმუნლი“), რაც „მართლმორწმუნეთა მზრძანებელს“ ნიშნავს. ხალიფების ხელთ გაერთიანებულია როგორც საერო, ისე საეკლესიო (სარწმუნოებრივი) უზენაესი ხელისუფლება. ხალიფების სამფლობელო „ხალიფატად“ იწოდება.

პირველი დიდი დაპყრობითი ლაშქრობანი ომარის ხალიფობაზე მოდის. ამ დაპყრობითი ომების მიზანი და მიზეზი, როგორც ამტკიცებენ ისლამის საუკეთესო მკოდნენი (კაეტანი, ა. მიულერი, პოლიციერი და სხვ.), სრულებით არ ყოფილა ახალი სარწმუნოების გავ-

რცელების ცდა. ბედუინები, რომელთაც შეადგინეს ისლამის სამხედრო ძალის ძირითადი ბირთვი, მოქცეული იყვნენ მხოლოდ გარეგნულად. ისლამი მათთვის იყო გზა არა საიქიო ცხოვრებისაკენ (საიქიოსი მათ არაფერი სწამდათ), არამედ სააქაო, ამქვეყნიურ, სიკეთეებისაკენ. ისლამი აერთიანებდა მათ, როგორც არაბთა მსოფლიო ბატონობის დროშა. როგორც ყველა ძველი დამპყრობელი, არაბთა სარდლებაც მიზნად ისახავდნენ არა ურწმუნოთა მოქცევას, არამედ არაბულ სამფლობელოს გაფართოებას, ხარკსა და ნიდავლს. ისლამის მეომრებმა შეითვისეს შეხედულება რომ არამუსლიმებს იმდენად აქვთ არსებობის უფლება, რამდენადაც ისინი მუსლიმების კეთილდღეობისათვის მუშაობენ, რომ ეს ქვეყანა მუსლიმების სარგებლობისა და სიამოვნებისათვის არის გაჩენილი, რადგანაც ისინი ღვთისაგან რჩეული და შეყვარებული ერია. ამიტომ იყო რომ, პირველხანად დაპყრობილ ქვეყნებში არაბები დიდ სარწმუნოებრივ ღმობიერებას იჩენდნენ. სარწმუნოებრივი დევნულობა მხოლოდ გვიან ჩნდება. ალაფობისა და ხარკის ძიების მიმზიდველობის ძალა და ტრადიცია არაბებში როგორც ვნახეთ, ძველთაგანვე არსებობდა და შემდეგში მუჰამადის მიერაც იყო ნაკურთხი და დაკანონებული. ამისათვის ბედუინებს ბუნებრივად აიძულებდა მწირი გარემო. ისლამმა ამ მიდრეკილებებს მხოლოდ მანამდის უნახავი ფორმა და ორგანიზაცია მისცა. ეს შესაძლებელი გახდა იმიტომ, რომ როგორც ყოველთვის ხდება, ეს ახალი რელიგიაც წარმოადგენდა ზუსტ იდეურ გარდმონასხს იმ სოციალურ ძალისას, რომელმაც იგი შექმნა: წინააღმდეგ ბიბლიურ თქმულებისა რომ ღმერთმა შექმნა კაცი თავის მსგავსად, სანამდვილეში კაცი ჰქმნიდა თავისთავის მსგავსად საკუთარ ღმერთებს.

ომარის ხალიფობაში, 635-6 წ. წ., არაბებმა ხელთ იგდეს მთელი სირია ქალაქ დამასკით, მომდევნო წლებში დაპყრობილ იქნა პალესტინა და იერუსალიმი, ორმოციან წლების დამდეგს—ირანი, იმავე წლების დამდეგს—ეგვიპტე. შემდეგ ჯერი მიდგა სხვა ქვეყნებზედაც. არაბთა ასეთი არაჩვეულებრივად სწრაფი და დიდი წარმატება სხვადასხვა პირობებით აიხსნება. როგორც ყოველთვის, მნიშვნელოვანი იყო არა მარტო გამარჯვებულის, არამედ აგრეთვე დამარცხებულის თვისებებიც. ამ შემთხვევაში ყურადღებას იქცევს არაბთა მოწინააღმდეგეების სისუსტე. ირანი ჰერაკლეს ლაშქრობათა წყალობით, თითქმის განადგურებული იყო. არაბებმა მას მხოლოდ უკანასკნელი მახვილი ჩასცეს. ირანის განადგურებაში, ჩანს (ცნობები გვაკლია), როლი ითამაშა ირანის ჩამორჩენილმა სოციალურ-პოლიტიკურმა წყობამ: სასანიდების ქვეყანამ ვერ მოახერხა დრომოქმულ ელემენტების დაძლევა და შეუბოროკავ ფეოდალურ განვითარების

გზაზე დადგომა. დიდი ნაკლოვანებებით იყო დაავადებული ბიზანტიის რომელიც ირანთან შედარებით, მაინც დაწინაურებული ქვეყანა იყო. აქ მნიშვნელოვანი იყო, ჩვენ მიერ სხვა ადგილას აღნიშნული (იხ. ს. ჯ. ა. ნაშ. ი. ა., ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში) იმპერიის სოციალურ-ეთნიკურ შედგენილობის სიჭრელე და მწვავე რელიგიური უთანხმოებანი, რომელიც ტომურსა და სოციალურ ანტაგონიზმს გამოხატავდნენ. ამიტომაცაა, რომ არაბებმა ბიზანტიისგან მხოლოდ ისეთი პროვინციების მოწყვეტა მოახერხეს რომელნიც წინათაც ყოველთვის განზე იხედებოდნენ: სირია, პალესტინა და ეგვიპტე. აქ მოსახლეობა არა ბერძნული, უმეტეს წილად, სემიტური, ე. ი., ეთნიკურად და ენობრივად არაბების მონათესავე იყო. ეს მოსახლეობა სარწმუნოებრივად აგრეთვე განსხვავდებოდა ცენტრალურ რაიონებისაგან — ჩვეულებრივად მონოთეიზიტობას მისდევდა და ყოველთვის ებრძოდა მთავრობას, რომლისგანაც სარწმუნოებრივ შევიწროვებასა და დევნულობას განიცდიდა. ამ დევნულობამ განსაკუთრებით მწვავე ხასიათი მიიღო სწორედ არაბთა მოვლინების ხანისათვის. კიდევ უფრო შეწუხებული იყო მოსახლეობა ბიზანტიის მოხელეების ძალადობისა და თვითნებობისაგან. ამიტომ ეს პროვინციები აშკარა თანაგრძობით ხვდებოდნენ არაბებს, რომლებშიაც ისინი მხსნელებს ხედავდნენ და რომელთაც თან უფრო მსუბუქი ხარკი და ტოლერანტული (შემწყნარებელი, ლმობიერი) რელიგიური რეჟიმი მოჰქონდათ. ამავე მიზეზებით აიხსნება რომ სხვა ბიზანტიურ პროვინციებში, სადაც ბერძნული პრივილეგიური ელემენტი მეტობდა, მაგ., მეზობლად მდებარე მცირე აზიის რაიონებში, არაბთა წარმატება არასოდეს არ ყოფილა მნიშვნელოვანი. სამუდამოდ განუხორციელებელი დარჩა აგრეთვე არაბთა ყველაზე ძვირფასი გულისნადები — იმდროინდელ მსოფლიო დედაქალაქის, კონსტანტინოპოლის, დაპყრობა. ასე რომ, არსებითად, ყოველმხრივ შევიწროვებულმა ბიზანტიამ (ჩრდილოეთიდან და აღმოსავლეთიდან მას, აგრეთვე განუწყვეტლევ, არა ნაკლებ საშიში მტრები უტევდნენ) მოახერხა ხალიფების გაშმაგებული იერიშების მოგერიება. ნიშანდობლივია, ამ თვალსაზრისით, ის ფაქტიც რომ არაბებმა, ბოლოსდაბოლოს, ვერაფერი დააკლეს, მიუხედავად დიდი ცდისა, ხაზარების მცირედ კულტურულსა და არც-თუ პირველხარისხიან სახელმწიფოს.

თავის მხრივ არაბებს, რომელნიც, მაგ., ბიზანტიასთან შედარებით, ბევრად უფრო დაბალ კულტურულსა და სოციალურ საფეხურზე იდგნენ (მათ ჯერ განვითარებულ ფეოდალურ ურთიერთობისათვის არ მიეღობათ), დადებითად ახასიათებდა ზოგიერთი თვისება, საქორი ასეთი დიდი ოპერაციებისათვის. მაშინ როდესაც მოწინააღ-

მდეგეთა ჯარები დაღლილი იყვიენ გაუთავებელი მრავალსაუკუნოვანი ომებით, არაბები, ამ მხრივ, ჭაბუკურ საომარ ენერგიით აღსავსე ძალას შეიცავდნენ. საუცხოო სამხედრო თვისებების, სიმარჯვის, სიმამაცის, სიმხნის მქონეებმა, არაბეთის უღაბნოს შვილებმა იმავე დროს დიდი ბუნებრივი ნიჭი და შეთვისების უნარი გამოიჩინეს. ისინი კარგად ამჩნევდნენ მოწინააღმდეგის ყველა კულტურულ მონაპოვარს და ხალისითა და ადვილად ითვისებდნენ მათ. ისლამმა კიდევ, თუმცა ვერ მოსპო ძველი არაბული ტომური წყობილება, სამაგიეროდ არაჩვეულებრივი დისციპლინა დანერგა მათ შორის. ამ მხრივაც მოწინააღმდეგენი, მეტნაკლებად, ჩამორჩებოდნენ არაბებს.

საკუთრივ სამხედრო ტექნიკის სფეროში, თუმცა თავდაპირველად, ბიზანტიელებთან შედარებით, არაბები სუსტი იყვნენ, მაგრამ მალე აქაც გაუტოლდნენ მტერს. მათი უპირატესობა — კი ის იყო რომ არაბთა ჯარები ყოველთვის მხედრობისაგან შესდგებოდა. ხოლო ხანა ისეთი იყო, საზოგადოებრივად და კულტურულად, რომ საომარ მოქმედებაში ჯარის ამ ტიპს აძლევდა გარდამწყვეტ მნიშვნელობას. სხვა ქვეყნებში სამხედრო განვითარების ეს პროცესი დიდხანია დაწყებული ჩანდა, მაგრამ ჯერ დამთავრებული არ იყო. არაბებს-კი თვით მათი მოქმედების გარემო აიძულებდა, გარდუვალი აუცილებლობით, მხოლოდ მხედრობას დაჰყრდნობოდნენ, აღნიშნული გარე მოება იშვიათ სისწრაფესა და მოულოდნელობას ანიჭებდა არაბულ ჯარების საომარ მოძრაობას. საფიქრებელია რომ არაბებთან ურთიერთობამ შეუწყო ხელი მთელი ლაშქრის ძირითადად ცხენოსნობის სახით მოწყობას სხვა ქვეყნებშიც.

KS 2.174
3

§ 4. არაბთა პირველი ცდები ამიერ-კავკასიისა და ქართლის დასაპყრობად

მას შემდეგ, რაც არაბებმა დაიპყრეს სირია, მესოპოტამია და საკუთრივ ირანის ტერიტორიის უდიდესი ნაწილი, მათ გზა გახსნილი ჰქონდათ ამიერ-კავკასიისაკენაც. სომხეთში, მაგ., არაბული პირველი რაზმები გაჩნდნენ, როგორც ჩანს, უკვე 640 წ. ზოგიერთი მკვლევარი უტყველად სცნობს რომ ამ წელს არაბებმა მოახერხეს სომხეთის დედა-ქალაქ დვინის აღებაც. ბუნებრივია ამიტომ ვიფიქროთ რომ იმავე ხანებში არაბთა მარბიელს თავისი ყურადღება უნდა საქართველოსთვისაც მიექპრო.

მართლაც, ირკვევა რომ არაბთა თარეში ქართლში გაჩენილა

¹ მეორე და მესამე პარაგრაფებში აღიწერილი საკითხებისათვის ისლამის და ხალიფატის წარმოშობისა და პირველი პერიოდის შესახებ იხ. *История Ислама*, СПб. 1895; Cl. Huart, *Histoire des arabes*, t. I, P. 1912, II, P. 193; H. Lamens, *Le berceau de l'islam...* 1914; G. V. G. G. G., *Geschichte der Chalifen*, 1846, შემდ; А. Крымский, *История мусульманства*, 1904 და სხვ. ქართულად: ისლამი და არაბთა სახელმწიფო, მიუდგომადან... რედაქტორობით, ქუთაისი, 1914 წ.

უკვე 642 თუ 643 წელს. არაბი ისტორიკოსი ტაბარი მოგვითხრობს, რომ ადარბადგანის (ჩრდილოეთ ირანის) საბოლოო დაპყრობის წინ, რაც 643 წ. მოხდა, არაბთა მარბიელი რაზმები სხვადასხვა მიმართულებით მთელ ამიერ-კავკასიას მოედნენ: ჰუდჰაიფა გაემართა აღანთა (თუ აღვანთა?) ქვეყნისაკენ, ბუკაირი მულანს დაეცა, სალმან იბნ-რაბია აღვანეთის მოსაზღვრე სომხურ მთიან პროვინციაში შეიჭრა, ხოლო ჰაბიბ იბნ-მასლამა ტფილისისაკენ გაემართა. არაბები უკუქცეულ იქნენ ყოველი მხრიდან, გარდა ბუკაირის რაზმისა, რომელმაც დაიპყრო და დახარკა მულანიო¹). ამავე ამბავს გულისხმობს, ალბათ, სომხური ცნობა რომ არარატის ოლქში მდგომმა (არაბთა) ჯარმა მახვილით გაიარა ტაოს, ქართლისა და აღვანეთის მხარეებამდის და დიდი დავლა და ალაფი იმოვნაო²). ცხადია რომ პოლიტიკურად არაბთა ეს პირველი ლაშქრობა საქართველოში უშედეგოდ დამთავრებულა, მართლაც, არამც თუ ქართლისათვის, არამედ უფრო მისაწვდომი სომხეთისათვისაც, — მიუხედავად იმისა რომ ამ ქვეყნის დედაქალაქი დვინი არაბებმა, როგორც ნათქვამი იყო, უკვე 640 წ. აიღეს, — მუსლიმების პირველი შემოსევები ჯერ კიდევ დაპყრობას არ მოასწავებდა. ხალიფას რაზმები, ქვეყნის მოთარეშების შემდეგ, იძულებული ხდებოდნენ უკან გაბრუნებულიყვნენ. სომხეთში, ორმოციან წლებისათვის, სამი ასეთი შემოსევაა აღნიშნული (640, 642—3, 650 წ.წ.). ამ ხნის განმავლობაში მთელი ქვეყანა ბიზანტიის კეისრის უზენაეს ხელისუფლებას აღიარებდა, არაბთა შემოსევებს კი მხოლოდ ყაჩაღური ხასიათი ჰქონდა. ადგილობრივ მთავართა პოლიტიკაც ცვალებადი იყო, ისინი ხან არაბების მხარეს გადადიოდნენ, ხან ბიზანტიურ ორიენტაციას უბრუნდებოდნენ. სომხეთის დაპყრობას (ისიც არა საბოლოოდ) არაბთა მიერ სომეხი მკვლევარნი VII ს. ორმოცდაათიან წლებს მიაკუთვნებენ³).

¹) G'hazarian, Armenien unter der arabischen Herrschaft bis zur Entstehung des Bagratidenreiches, Marburg, 1903 (ქვემოთ — ყველგან-დახარიათ), გვ. 17—18, ცნობა ეკუთვნის ტაბარს.

²) **მ. მ. მ. მ. მ.** *ჰაზარიათის ქ. ჯ. ჯ. ჯ. ჯ.* პეტერბურგის გამოც. 1879 წლ. (ქვემოთ ყველგან — სებეოსი), გვ. 118.

³) დახარიათიანი, 35—37, — როსელიც სებეოსს, როგორც წყარო, სამართლიანად უპირატესობას ანიჭებს ბალაძორის წინაშე, — არაბთა პირველი შემოსევა სომხეთში მოხდა ოზარის ხეობაში, მაგრამ მალე აობებმა ხელი აიღეს ამ ქვეყანაზე და იგი ისევ ბიზანტიელებს დაუბრუნდა. 653 წ. სომხები სეაყოფლობით დაემორჩილნენ არაბებს. ორი წლის შემდეგ, როცა ბერძენთა ჯარებმა ქვეყანა კვლავ დაიპყრეს, არაბებმა ისევ დალაშქრეს ქვეყანა და დაიპყრეს იგი სისაკანსა, აღვანეთსა და საქართველოსთან ერთად. ამაჟამად არაბებმა აქ გასძლეს მხოლოდ 657 წლამდის, როცა სირიაში არეულობა დაიწყო, და სომხეთი კვლავ ბერძენთა ხელში გადავიდა. მაგრამ მალე კვლავ ხალიფა დავიკატრონა ქვეყანას თავის გაბეჭებისას, 661 წ., მოაწვინა წერილობითი მოსთხოვა სომხებს მორჩილება და ხარკის გადახდა. კათალიკოსმა და მთავრებმა შეასრულეს ეს მოთხოვნა. — სო-

დაახლოებით ასევე ვითარდებოდა არაბ-ქართველთა ურთიერთობა ამ ხანაში. შედარებით მყარ შედეგებს ქართლში არაბები მხოლოდ მეშვიდე საუკუნის ორმოცდაათიან წლებში აღწევენ. არაბულ, სომხურ და ბიზანტიურ ცნობების შედარებითი შესწავლით საკმაოდ კარგად ირკვევა არაბთა მიერ ქართლის პირველი დაპყრობის ამბავი.

652 წ., როცა სომხეთის მმართველი, თეოდოროს რშტუნი, გადაუდგა ბიზანტიელებს და არაბებს დაუმორჩილა თავისი ქვეყანა, სომეხი თანამედროვე მემბტიანის, სებოსის, ცნობით, მასთან (რშტუნისთან) თანხმობაში ყოფილან (*ჩხუ რუყ უამა მჩარან*) ქართველი, ალვანელი და სივნიელი (იგულისხმება—მთავრები). რა რეალურ შინაარსისა იყო ეს კავშირი, ან რას ემყარებოდა იგი, — არ ჩანს. როცა კონსტანტინე კეისარმა (III), ამ განდგომის საპასუხოდ, თეოდოროსის წინააღმდეგ სათანადო ღონისძიებანი მიიღო და მემბოხეების წინააღმდეგ ლაშქარი გაუძახა, თეოდოროსთან ერთად, და, ვითომც, მისივე ბრძანებით, თავთავიანთ ქვეყნებისაკენ გაეშურნენ ქართველი, ალვანელი და სივნიელი მთავრები და იქ გამაგრდნენ¹⁾. შემდეგ, იმავე მწერლის ცნობით, როცა კეისარმა სომხეთის უდიდესი ნაწილი კვლავ თავის გავლენის სფეროში მოაქცია და, აირარატის ოლქის დალაშქერის შემდეგ ქ. დვინში დაბანაკდა, აქედან მან რაზმები დაგზავნა „სახეპურო გუნდსა“ (*სხიჩა-ღან გნუჩი*), ქართლსა, ალვანეთსა და სივნიეთში, რათა გათიშვა შეეტანა მათს კავშირში (გამოეთიშა ისინი კავშირისაგან, შეთანხმებისაგან, *გახსიხ გნითა ჩ მჩარანოცხსნე*; აქ ალბათ იგულისხმება კავშირი და შეთანხმება ურთიერთშორის და თეოდორის რშტუნისთან). ალვანეთი, სივნიეთი და „სახეპურო გუნდი“ არ დამორჩილდნენ კეისარს, რის გამოც ეს ქვეყნები დაარბიეს და აილაფესო²⁾.

მხეთის პირველ დაპყრობას ორმოცდაათიან წლებში დასდევს საკითხის უკანასკნელი მკვლევარი, პროფ. მანანდიანიც: ჯ. შაზანუქიანი, *შანურ ანთაფიოცქიონ-ზხერ, მსერან, 1932*. — ლევონდიც (*გათიძე-ჩხუ ჯსიუჩხაქ მხბი ქარაფიოცქი ჯაკიე, შ.-წ., 1887*), გვ. 11, ადასტურებს რომ პირველი შემოსევების შემდეგ, ორმოციან წლებში, არაბები ათი წლას განმავლობაში აღარ შესულან სომხეთში.

¹⁾ სებოსი, 138 — 139; სებოსით, ეს ამბავი მომხდარა კონსტანტინე III-ის მეთორმეტე წელს, ე. ი., 653-ში (ჩვეულებრივად, კონსტანტინეს გამეფებას 641-ში დასდებენ). მაგრამ იმ ადგილებიდან, სადაც სებოსის სხვა სინქრონისტულ თარიღებსა ვ იძლევა, ჩანს რომ იგი კონსტანტინე III-ის მოთბასა 640-იდან იწყებს და ჩვენც ამ გარემოებას ვითვალისწინებთ ჩვენს ანგარიშში. ამ კერძო შემთხვევაში 652 წ. კარგად ეთანხმება მომდევნო ამბავის ქრონოლოგიას.

²⁾ სებოსი, 139—140. ეს ამბავი ხდება, ავტორის განსახლოვრით, კონსტანტინე კეისრის მე-12 წელსა და ისმარტელთა ბატონობის (იგულისხმება ხალიფების ზეობა; 632 წ. და შემდეგ) მე-20 წელს, ე. ი. იმავე 652 წ.

გამოდის რომ ქართლი, ამ ქვეყნებისაგან განსხვავებით, დამორჩილდა კეისარს და, ამიტომ აოხრებასაც გადაიჩა. ასეთი დასკვნა სებეოსის ცნობების მიხედვით დადასტურებას პოულობს მეორე სომეხი მემატეანის, იოანე დრასხანაკერტელის (IX ს. დამდეგი), პირდაპირი ჩვენებით. იოანე მოგვითხრობს კონსტანტინე კეისრის გალაშქრების შესახებ განმდგარი სომხეთის წინააღმდეგ და დასძენს: „არავინ აღმოჩნდა მისი მორჩილების [მსურველი], ქართველთა ქვეყნის გარდა“¹).

რომ, მართლაც, ქართლზე ამ დროს არაბებს ჯერ კიდევ არავითარი გავლენა არ ჰქონდათ, ეს ჩანს შემდგომი შოთხრობიდან. როცა კეისარი უკან გაბრუნდა, თეოდოროს რშტუნი ისევ შეუდგა ძველი მდგომარეობის აღდგენის ცდას. ეს ცდა იმით იყო გაადვილებული რომ ზამთრის დღეების გასვლის გამო, დიდი ღრესასწაულის (იგულისხმება აღდგომა) მოახლოვებისას, რომაელებმა ასწრაფებით დასტოვეს სომხეთი და ტაოში გაიქცნენო. ეს უკანდახევა იმით აიხსნება რომ არაბებს, ცხელი ქვეყნის შვილებს, ზამთარში საომარო ოპერაციების წარმოება უძნელდებოდათ, გაზაფხულის დადგომასთან-კი ამ მხრივ ხელ-ფეხი ეხსნებოდათ. ცხადია, მაშასადამე, რომ მათს მოწინააღმდეგეს თავისი საკუთარი ძალების იმედი ცოტა დარჩენოდა. მართლაც, თეოდოროსი, რომელსაც ადრევე მიელო არაბებისგან დამხმარე სამხედრო რაზმი, ეხლა თვითონ წავიდა დამსკოში. აქ, ისმაიტელთა მთავარმა მოავიამ იგი დასაჩუქრა და მისცა სომხეთის, ქართლის, ალვანეთისა და სივნიეთის მთავრობა, ვიდრე კაკოპანდის (კავკასიონამდის) და ჭორამდის (დარუბანდამდის). ამასთან ერთად პირობა დაუდო თეოდოროსს მორჩილებაში მოეყვანა ეს ქვეყანაო²). მაშასადამე, მოავიას „სულგრძელი“ საჩუქარი (ვარიელი აღთქმა იყო და იგი რეალური შინაარსით თვით თეოდოროსს უნდა აეცხო ჩამოთვლილ ქვეყნების დაპყრობით. შექვევლია რომ დასაპყრობ ქვეყნების რიცხვს, პირველ რიგში, ქართლიც ეკუთვნოდა.

მართლაც რომ არაბები და მათი ადგილობრივი აგენტები მხოლოდ აპირებდნენ ქართლის დაპყრობას, ესეც მკაფიოდ ჩანს შემდგომი ცნობებიდან. კონსტანტინე კეისრის მე-13 წელს, ე. ი., 653 წ., არაბებმა საშინელი დამარცხება განიცადეს, ქალკედონთან, საზღვაო ბრძოლაში ბიზანტიელების წინააღმდეგ. არაბები იძულებული შეიქნენ უკან დაეხიათ. შემოდგომის გასვლისა და ზამთრის მოახლოვებისას არაბთა ჯარი მოვიდა და დაბანაკდა დვინში. იგი ფი-

1) *Маджарина Каспийского Препитанасхрестехий Устамишхн ჯაიყ*, მოსკ.-გამ. 1853 წ. (=დრასხანაკერტელი), გვ. 49.

2) სებეოსი, 143.

ბა უნდა იყოს სინამდვილეს დაშორებული, რომლის მიხედვითაც იგი ჰუნების ერთერთი ტომი იყო, იქნებ ის ჰუნები, რომელნიც VI ს. ჰუნებად — საბირებად იწოდებოდნენ. ზოგიერთი ისტორიული წყარო მაგ., სომეხი მწერლები — მოსე კალანკატუელი, ლეონტი და სხვ., ხაზარებს თანაბრად ჰუნების სახელწოდებითაც იხსენიებს¹. მართლაც, ხაზარები ერთბაშად ჩნდებიან იმ მიწაწყალზე, ჩრდილოეთ-კავკასიაში, სადაც VI ს. მხოლოდ ჰუნთა სხვადასხვა ტომი იხსენიება. VII ს. დამდეგს ხაზარები უკვე გაბატონებული არიან ჩრდ. კავკასიაში. ზემოთ ვნახეთ თუ როგორი როლი ითამაშეს ხაზარებმა ჰერაკლე კეისრის ომებში.

თურქებად სთვლიან ხაზარებს ძველი ქართველი მემათიანე (როდესაც არაბ სარდლის, ბულა თურქის თანამეტომეებად ასახელებს (მათ), ძველი სომეხი მწერლები (მაგ., ლეონტი), ავტორიტეტული არაბი ისტორიკოსები (მაგ., ბალაძორი, იაკუბი). თურქულია აგრეთვე ხაზარების სოციალურ—პოლიტიკური ტერმინოლოგია, რამდენადაც ჩვენ მას ვიცნობთ (ხაკანი, ბაგი ანუ ბეგი და სხვ.)

ხაზარებმა ადრევე შექმნეს საკმაოდ ძლიერი სახელმწიფო ჩრდილოეთ კავკასიაში. VIII და IX ს. და X ს. დამდეგს ხაზართა სამფლობელო გადაჭიმულია ვოლგიდან ყირიმამდის. სამეფოს მეთაურის, ხაკანის, ჩვეულებრივი რეზიდენციაა ქალაქი სარილ-მარი ანუ იტილი, დაახლ. დღევ. ასტრახანის მახლობლად. ხაზარეთის პოლიტიკურ მნიშვნელობაზე მიუთითებს ბიზანტიის მთავრობის დიპლომატიური ეთიკეტი, რომელიც საერთაშორისო მიმართებებში ხაზართა ხაკანს მეტს პატივს მიაკუთნებდა, ვიდრე რომის პაპს, ფრანგთა მეფეს ან რუსთა მთავარს.

განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი იყო ხაზარების სავაჭრო საშუაშედეგად როლი, მაგრამ ამის შესახებ დაწვრილებით ქვემოთ იქნება საუბარი. აქ შეიძლება მხოლოდ ის საინტერესო ფაქტი იყოს აღნიშნული რომ, საფიქრებელია, სწორედ ამ საერთაშორისო — სავაჭრო ინტერესების ნიადაგზე ხდება ხაზართა მმართველი წრეების მიერ იუდაიზმის მიღება. ავტორიტეტულ მკვლევართა აზრით, რაც აგრეთვე იქცევეს ჩვენს ყურადღებას, ხაზართა მოქცევა კავკასიასა და ყირიმში მცხოვრებმა ებრაელებმა მოახდინეს².

¹ კალანკატუელი, ხაწ. II, თავი XI და XXVI და სხვ.

² ГАРКАВИ, Сказания еврейск. писателей о Хазарах. Труды ВООПРАО, ч XVII 2:9. ხაზართა შესახებ უფრო დაწვრილებით იხ. მარკვარტის დასახელებული ნაშრომი.

§ 6 არაბთა მფლობე-
ლობის საბოლოო და-
მკვიდრება ქართლში

ამიერ-კავკასიის საბოლოო დაპყრობა, რო-
გორც უკვე იყო ნათქვამი, ხდება VIII ს.
პირველ ნახევარში.

საერთოდ, ამიერ-კავკასია ხალიფების ინტენ-
სიურ ყურადღების საგნად იქცევა ვალიდ I-ის მეფობაში (705—715 წწ.),
რომელიც ხალიფატის გარეგანი ექსპანსიისა და დაპყრობითი ომების
ზენიტად ითვლება. რომ VIII ს. დამდეგს არაბები მსხდარან ტფილისში,
ამას ზემო იალწერილის გარდა, მათი აქ 704—5 წ. მოჭრილი ფული
ამტკიცებს, მაგრამ მომდევნო წლებში პოლიტიკურ მდგომარეობას
ისევ რაღაც ცვლილება უნდა განეცადა, რადგანაც ქართლს არაბები
ხელახლა მოევლინენ ხალიფა ჰიშამის მეფობაში (724—743 წ. წ.),
როგორც ჩანს, ისევ სამხედრო ექსპედიციის წესით. ოციან წლებში
(დაახლოებით 723—725 წ. წ.) ქართლში შემოსულა არაბთა სარ-
დალი ჯარაჰ იბნ — აბდულაჰი, რომელიც სპეციალურად იყო გაგზა-
ვნილი ხალიფას მიერ ხაზარების წინააღმდეგ¹.

ქართლის მმართველებს ჯარაჰისათვის წარუდგენიათ ჰაბიბ იბნ-
მასლამას მიერ გაცემული დაცვის სიგელი, რომელიც ჯარაჰს გა-
ნუახლება, ე. ი., კვლავ აღუდგენია ურთიერთობის ძველი პირო-
ბები. ჯარაჰის გაცემული დოკუმენტი ზოგიერთ ახალ მუხლს შეი-
ცავს, რომელნიც სპეციალურ განმარტებას საჭიროებენ. სამწუხაროდ,
საბუთის ტექსტში მრავალი ბუნდოვანი აღვილია. ერთი რამ მაინც
უნდა აღინიშნოს — საბუთი ისეთს საერთო შთაბეჭდილებას სტოვებს,
თითქოს იგი გაცემული იყოს მხოლოდ ქ. ტფილისისა და ქვემო —
ქართლის (ქართველთა საპიტიახშოს) მმართველ წრეებისადმი.

მაგრამ ჯარაჰის მოქმედება ვერ გამოდგა იღბლიანი. მისი ექსპე-
დიციები, საბოლოოდ, საშინელი მარცხით დამთავრდა — სარდალი
მთელი თავისი ჯარით დაიღუპა ხაზარებთან ბრძოლაში. რა თქმა

¹ ჯარაჰი კარგად ცნობილი ისტორიული პირია. მას ადმინისტრატიული თანამ-
დებობანი ეჭირა, ჩვეულებრივად, ხალიფატის განაპირა რაიონებში. 717—719 წწ.
იყო ხორასანის მმართველად, სადაც თავი გამოიჩინა, როგორც მკაცრი პოლიტი-
კის მომხრემ, რომელსაც საჭიროდ მიიჩნედა ამ ქვეყნის მართვა მათრახის და
ნმლის საშუალებით. მოკლულ იქნა 730 წ. იხ. Согдийский сборник, Ленин-
град, 1934, გვ. 59—61. ხაზარეთში ჯარაჰი პირველად შეიჭრა, იაკუბის ცნობით, —
უშუხეს გაა, 6—104 წ. —722—3 წ.; მეორედ იგი ამ ქვეყანაში ლაშქრობს უკვე
დარიალით და ეს ხდება 106=724—5 წ., იქვე, 6—7. ალბათ ამ ექსპედიციის
დროს გაიარა ჯარაჰმა ქართლზე, ამავე ლაშქრობას უნდა გულისხმობდეს
მ. კალანკატუელი, 258—9, როცა ამბობს რომ „ჯარაჰი მეორე გზის აფხა-
ზეთით შევიდა ხაზარეთში“ (თუმცა საკითხავია: მეორედ აფხაზეთით, თუ მეორედ
ხაზარეთში?). კალანკატუელი ამ ამბავს ათარილებს 729—730 წლით. — იხ. ავ-
რეთვე Marquart, Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge, 11, 17, 18, 20.

დაუჯერებელი ამბავია. ყოველ შემთხვევაში, ამ ამბებს არ შეეძლო მთლად ჩაეელო ჩვენი ქვეყნისათვის.

შესაძლებელია ვიფიქროთ რომ მსგავს მოვლენებთან (ხაზარების გადმოსვლასთან?) იყო დაკავშირებული, ხალიფა მანსურის დროს, არმენიის მმართველის იაზიდის მოქმედება, რომელმაც ისე დაამარცხა წანარები, რომ აიძულა ისინი ხარაჯა ეხადნათო¹. წანარების ბედი კი, ამ დროს, მკიდროდ არის დაკავშირებული კახეთთან.

უკანასკნელად, ლევონდი გვიამბობს რომ ხალიფა ჰარუნმა (786—809) თავის ძმას ოვბედლას, რომელიც ებრძოდა ხალიფას, საგამგეოდ დაუთმო ადარბადაგანი, სომხეთი, ქართლი და ალვანეთი. ოვბედლამ თავისი მმართველები დანიშნა ამ ქვეყნებში, და აქაური საქმეების მოსაწესრიგებლად თვითონ ჩამოვიდა ქალაქ ბარდავშიო². ამ ამბებში უკვე მოცემულია თესლი აღნიშნული ქვეყნების ჩამოშორებისა ხალიფატისაგან.

§ 7 საერთო განვითარება VII და VIII სს.

პერიოდი, რომლის ფარგლებშიაც ეხლა ვგვსურს საქართველოს საერთო განვითარება განვიხილოთ, იწყება VII ს. მეორე ნახევრიდან, მიახლოებით და, ასევე მიახლოებით, თავდება IX ს. შუაწლებით. ამ ხნის განმავლობაში აღმოსავლეთ საქართველოსათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა არაბთა ბატონობას.

როგორც ზემოთ იყო გამოკვეთილი, ამ ბატონობის საბოლოო დამყარება ქართლში VIII ს. ოცდაათიან წლებისათვის უნდა წარმოვიდგინოთ. VII ს. მეორე ნახევარში იგი ისტორიულ დროის მხოლოდ ცალკე მონაკვეთებში არის საგულისხმებელი.

არა ნაკლებ მნიშვნელოვანია განვითარება თვით ხალიფატის საერთო ხასიათისა და მისი რეჟიმისა დაპყრობილ ქვეყნებში. თავდაპირველად არაბები დაპყრობილ ქვეყნების შინაურ სამოქალაქო მმართველობაში არ ერეოდნენ. მათ ამისთვის არც რაიმე სახელმწიფოებრივი გამოცდილება ჰქონდათ, არც სათანადო რესურსები გააჩნდათ. იმ ადმინისტრაციულ საქიროებათა დაკმაყოფილებისათვის, რომელნიც სრული აუცილებლობით მაინც უნდა წამოჭრილიყვნენ დამპყრობელთა წინაშე, არაბები იძულებული ხდებოდნენ ადვილობრივ ძალებისათვის მიემართათ — ბიზანტიელ ან სპარსელ ძველ მოხელეებისათვის, თუ ისინი კიდევ არსებობდნენ, და თვით ეროვნულ ავტონომიურ დაწესებულებებისა ან მათი ნაშთებისათვის. ერთად-

¹ ბალაძორი, 20.

² ლევონდი, 166—167.

ერთი საგანი, რომელიც თავდაპირველად არაბებს დაპყრობილ ქვე-
ნებში ინტერესებდათ, იყო ხარკის დროული და წესიერი მიღება
და, საერთოდ, იმ ბეგარის განაღდება, რომელიც დამარცხებულთა
ქედზე იყო დადებული. ამ მოვალეობის შესასრულებლად იყენებდნენ
სწორედ არაბები ადგილობრივ ადმინისტრაციულ აპარატს. ამიტომ
თითქმის ყველა დაპყრობილ ქვეყანაში არაბულ მმართველობის სტე-
რეოტიპულ ფორმას ვხედავთ: უზენაესი მმართველია ადგილობრივ
არაბულ სამხედრო ძალთა სარდალი, რომელიც ხალიფა! მოადგი-
ლედ ითვლება; მის განკარგულებას ექვემდებარებიან ადგილობრივი
მოხელეები და ადგილობრივ ავტონომიურ ინსტიტუტების მეთაუ-
რები—ადგილობრივი მთავრები; ხალიფას ხელში ამ მთავრებს ის
მნიშვნელობაც აქვთ რომ მათი საშუალებით ხალიფა კონტროლს
უწევს თავის პროვინციულ მოადგილეების სეპარატისტულ ტენდენ-
ციებს. მაგრამ ეს ურთიერთობა განიცდიდა განვითარებას და თან-
დათანობით იცვლიდა სახეს.

უფრო ნელა და ნაკლები სიძლიერით, იცვლებოდა არაბული სა-
ხარკო და საბეგრო სისტემაიც. ამ მხრივ არსებითად ძალიან დიდ-
ხანს იცავს თავს მეორე ხალიფას, ომარის, მიერ შემუშავებული და
დადგენილი წესები და პრინციპები, დამყარებული თვით ძუჭამადის
ჩვენებებსა და პრაქტიკაზე. ყველა დაპყრობილი ქვეყნის მთელი მი-
წაწყალი გამოცხადებული იყო ხალიფატის სახელმწიფო მამულად.
ძველი მესაკუთრენი ინარჩუნებდნენ მფლობელობის უფლებებს, მაგ-
რამ იხდიდნენ გარკვეულ გადასახადებს: 1) **ჯიზიათს**, პირად გადა-
სახადს, რომელიც სავალდებულო იყო ყველა „ურწმუნოსათვის“,
ე. ი. არამუსლიმანისათვის, 2) **ხარაჯს**, სამამულო გადასახადს, რო-
მელიც შეფარდებული იყო ადგილმამულის სივრცესთან და 3) **სა-
ბინაო გადასახადს** (არაბულ რაზმების ადგილობრივ ბანაკობასთან
დაკავშირებული ხარჯები). ძალიან იშვიათად, მოსახლეობის რაიმე
განსაკუთრებული დამსახურებისა ან ღვაწლის გამო დამპყრობელთა
წინაშე, მოსახლეობა შეიძლებოდა განთავისუფლებული ყოფილიყო
სამამულო გადასახადის, ხარაჯისგან (ასე მოიქცნენ არაბები, მაგ.,
სირიაში, რადგანაც სირიის მოსახლეობამ არაბებს დიდი დახმარება
გაუწია ამ ქვეყნის დაპყრობის დროს), მაგრამ პირადი გადასახადი-
საგან, ჯიზიათისაგან, არავინ არ იყო თავისუფალი, ვინც კი ისლამს
არ აღიარებდა. აბსოლუტური უმრავლესობა იმ ხალხებისა, რომელ-
ნიც დაექვემდებარნენ არაბთა ბატონობას, მაჩნც ჯიზიათთან ერ-
თად იხდიდა ხარაჯსაც. ეს იყო ძალიან მაღალი, ერთხელდასამუ-
დამოდ დადგებილი, — ოდენობის მხრივ, — გადასახადი, რომელიც არ
ითვალისწინებდა მიწის ნამდვილ შემოსავლის ზომასა და ხასიათს.

ხარაჯის გადახდისათვის პასუხისმგებელი იყო ესათუის თემი მთლიანად. ერთი რომელიმე ინდივიდუალური ვადამდელის ვალატაკების შემთხვევაში მისი ვადასადადი ეწერებოდა მის მეზობლებს. ამიტომ თვით შიწისმჭირაის პიროვნება არაბებს არ აინტერესებდათ და ამიტომვე ცალკე მიწის ნაკრების ყიდვა-გაყიდვა აკრძალული არ იყო. მთელი მიწა გაზომილი და კადასტრდადებული იყო და იგულისხმებოდა რომ მტკიცედ განსაზღვრული რაოდენობა ვადასახადისა არ შეიძლებოდა შეცვლილიყო მიწის მიმოქცევისა და მიწის მჭირავთა გამოცვლის გამო.

გარდა ამ წესებისა, იმთავითვე დიდი სისასტიკით დადგენილი იყო რომ არც ერთ მუსლიმს არაბეთის გარეშე არა აქვს უფლება შეიძინოს უძრავი საკუთრება და ხელი მიჰყოს სოფლის მეურნეობას. ერთი მუჰა გამარჯვებულ მეომრებისა იჯდა ამა თუ იმ დაპყრობილ ქვეყანაში და იკვებებოდა დამარცხებულ მიწის მუშების შრომის პროდუქტით. ერთადერთ თავისთვის შესაფერის საქმედ დაპყრობელებს ომიანობა და სამხედრო ვარჯიშობა მიაჩნდათ, დაპყრობილთა სვედ-კი შრომა და მორჩილება იყო გამოცხადებული. რუსთაველის კლასიკური ფორმულით რომ ვთქვათ არაბ „მეომრის“ ფუნქციად „გულოვნობა“ იყო დასახული, ურწმუნო, დამორჩილებულ, „მუშებდა“ კი „მიწყვი მუშაკობა“. ამ ორ ფენას შორის არსებულ საზღვრის წაუშლელობის მიზნით იყო სწორედ არაბთა მიწისმფლობელობა აკრძალული დაპყრობილ ქვეყნებში. იმავე მიზანს ემსახურებოდა სხვა დადგენილებებიც: არავის არ ჰქონდა ნება „მართლმადიდებელ“, ე. ი. ისლამის, გზისგან გადაექცია არაბი, დაპყრობილებს წართმეული ჰქონდათ იარაღის ტარების უფლება, მათ აგრეთვე არაბებისგან განსხვავებული ტანისამოსი უნდა სცმოდათ, სატარებლად შეეძლოთ მხოლოდ ვირი და ჯორი გამოეყენებინათ (ცხენი, მხოლოდ არაბებისთვის განკუთვნილი, დაპყრობილთათვის აკრძალული იყო) და სხვადასხვა. თავისთავად ცხადია ყოველივე აღნიშნულის განხორციელება, ხშირად, ძალიან ძნელი, და, ზოგჯერ, შეუძლებელიც იყო.

თუ ხარკს მიუმატებთ ომის ნადავლს ანუ ალაფს და თვით მუსლიმების სახელმწიფო ვადასახადს ანუ ე. წ. „ვადასახადს ლარიბთა სასარგებლოდ“, მივიღებთ ხალიფატის სახელმწიფო შემოსავლის ძირითად მუხლებს. თეორიულად მთელი ეს სახელმწიფო შემოსავალი ითვლებოდა ყველა მუსლიმის საერთო საკუთრებად. იგულისხმებოდა, რათქმაუნდა, რომ სახელმწიფო შემოსავლის ერთი ნაწილი განკუთვნილი უნდა ყოფილიყო საერთო სარწმუნოებრივ და სახელმწიფოებრივ საჭიროებების დასაკმაყოფილებლად. ომის ნადავლიდან, მაგ., ასეთ

ნაწილად ერთი მეხუთედი ითვლებოდა. დანარჩენი, აგრეთვე თემორის მიხედვით, თანასწორად უნდა განაწილებულიყო მუსლიმება შორის. ომარისვე მიერ 647 წ. დაარსებულ იქნა უმაღლესი საფინანსო სამმართველო, რომელიც აწარმოებდა შემოსავალ-გასავლის სწორ აღრიცხვას და თვითეულის ნაწილის ანგარიშს საერთო შემოსავალში. ტომებისა და ოჯახების სიების მიხედვით. ამრიგად, გამოთვლილი იყო ხოლმე თვითეული ოჯახის წლიური შემოსავალი, რომელიც მაინც თანაბარი არ იყო, რადგანაც გათვალისწინებული იყო ნათესაური სიახლოე მუჰამადთან, ისლამის მიღების დრო და მონაწილეობა ომებში ურწმუნოთა წინააღმდეგ. უმცირესი წილიც განაყოფიდან იმდენად მნიშვნელოვანი იყო რომ საცხებით აკმაყოფილებდა შორეულ ქვეყნებში მებრძოლ არაბების მოთხოვნილებებს და შეუმჩნეველს ხდიდა მათთვის სამშობლოს გარეთ მემამულეობის აკრძალვას. მეორე მხრით, სახელმწიფო შემოსავალი სწვდებოდა ყველა მუსლიმს იმიტომ რომ თავდაპირველად სახელმწიფო გასავალი შედარებით უმნიშვნელო იყო — ეს გასავალი უმთავრესად და თითქმის მხოლოდ სამხედრო ხარჯებთან იყო დაკავშირებული¹.

ყოველივე ზემოაღწერილი განიცდიდა თანდათანობით ეკოლოგიას, რომლის ახალ ფაქტებსაც ჩვენ ქვემოთ გავეცნობით. აქ საჭიროა წარმოვიდგინოთ ქართლის თავდაპირველი ვითარება არაბთა მფლობელობის პირობებში.

უფრო გვიანდელი ქართველი მემატრიანე ასე ასწერს არაბ-ქართველთა ურთიერთობას: „ამიერითგან იწყო შემცირებად მეფობამან დიდთა მათ მეფეთა ხოსროვანთამან: პირველად — უფლება სარკინოზთა განდიდნა და მათგან მიეცა ყოველი ესე ქუეყანა ჟამითი-ჟამად რბევასა და ოხრებასა, მეორედ — იქმნა სიმრავლე მთავართა ქუეყანასა ქართლისასა და შეერია ბრძოლა — იქმნეს მტერ ურთიერთას: და უკუეთუ ვინმე გამოჩნდის, რომელი — მცა ღირს იყო მეფედ შვილთა შორის ვახტანგისათა, იქმნის შემცირებულ სარკინოზთაგან, რამეთუ დაიპყრეს ქალაქი ტფილისი აგარიანთა, შეიქმნეს სახლად საყოფელად თუისად, მიიღებდეს ხარკსა ქუეყანისა ამისგან, რომელსა პრქუიან ხარაჯა, რამეთუ, ვანგებითა ღმრთისათა, სიმრავლისათვის ცოდვათა ჩუენთასა, განდიდნა ნათესავი აგარიანთა“². აქ ბევრი რამეა შეცთომით მოთხრობილი: ხოსროვან მეფეთა — ე. ი., ძველი ქართლის სამეფო-საგვარეულო არაბთა შემოსევის დროისათვის უკვე დიდი ხნის განადგურებული იყო. თუ არაბები ვისიმე „გამეფებას“ აბრკოლებდნენ, ყო-

¹ А. Мюллер, кн. II, гл. III. — ხარაჯის საკითხის თეორიულ ვითარებისათვის იხ. ზააძიორი, 30-32: „დებულება სახარაჯო მიწების შესახებ“
² ქცხ. მარ. 217

ველ შემთხვევაში ეს გორგასლის შვილნი არ უნდა ყოფილიყვნენ და სხვ. სხვაფრივ, მემატიანის ჩვენება გამოყენების ღირსია. ისტორიულ სინამდვილეს შეეფერება მითითება რომ არაბები ჯერ „ჟამითი-ჟამად“, ე. ი. დროგამოშვებით, „რბევასა და ოხრებას“ აწარმოებდნენ ქართლში, შემდეგ კი ისინი ახერხებენ საბოლოო დამკვიდრებას ქართლში—„სახლად სამყოფელად“, რეზიდენციად, იხდიან ტფილისს, და ეს მაშინ ხდება როცა საერთოდ „განდიდნა ნათესავი აგარიანთა“, გაძლიერდა არაბთა ტომი. შემდეგ, განსაკუთრებით საყურადღებოა, აგრეთვე ცნობა, **ხარაჯის** შესახებ—მემატიანის მტკიცებით, ხარკი, რომელსაც არაბები იღებენ ქართლიდან, სწორედ ხარაჯის ფორმას ატარებს. თუ მოვიგონებთ რომ უკვე ჰაბიბეს ექსპედიციის შესახებ არსებობს ცნობა რომ ამ სარდალმა საქართველოს, ან, ყოველ შემთხვევაში, მოსაზღვრე ზოგიერთ პროვინციას ჯიზიათთან ერთად ხარაჯიც დაადო გადასახადად, ადვილად დავიჯერებთ რომ თვით ქართლის ცენტრალურ რაიონების ხარკსაც თავდაპირველ „პირადი გადასახადის“ (ჯიზიათის) გარდა შემდეგში „სამამულო გადასახადი“—„ხარაჯიც“—შეადგენს. ეს მით უფროა მოსალოდნელი რომ ქართლმა თავდაპირველი ნებაყოფლობითი დამორჩილების შემდეგ არა ერთგზის გამოაცხადა ურჩობა, არა ერთგზის იყო ამის გამო არაბების მიერ დარბეული და როგორც ფაქტიურად, ისე ფორმალურად, მახვილით დაპყრობილ ქვეყნად უნდა ჩათვლილიყო.

ამრიგად, ყოველ შემთხვევაში, VIII ს. დამდეგიდან ქართლი იხდის როგორც—ჯიზიათს, ისე ხარაჯს. (იბნ-ალ-ფაკიზი ხომ პირდაპირ ამტკიცებს, როგორც ზემოთ გვქონდა აღნიშნული, რომ ჯურზანი და სხვა პროვინციები, ჰაბიბთან შეკრულ პირობით, იხდიან როგორც პირადს, ისე სამამულო გადასახადს). როგორია ამ ხარკის გავლენა ქვეყნის განვითარებაზე?

რამდენადაც ვიცით ორივე გადასახადი ქართლში **ფულადი** იყო. ჩვენ სხვა ადგილას უკვე ვსაუბრობდით ფულადი გადასახადების მნიშვნელობის შესახებ¹. ეხლაც შეიძლება გავიმეოროთ რომ არაბების ფულადი ხარკიც, გარკვეულ დრომდის, ხელს უწყობს სასაქონლო წარმოების განვითარებას. არაბული ხარკის მოქმედება ამ მხრივ კიდევ უფრო ძლიერი უნდა ყოფილიყო—მარტო პირადი გადასახადის, ერთი დრაჰკანის (დაახლოვებით, 5 მანეთი ოქროთი) შოვნა გადამხდელს არ შეეძლო სხვაგვარად, თუ არ საქონლის ბაზარში გამოტანით. ეხლა ამას ემატებოდა სამამულო (ხარაჯი ჩვეულებრივად უდრიდა მოსავლის ერთ მეხუთედს) და სხვა გადასახადებიც. გამოსაღებთა საერთო

¹) ს. ჯანაშია, ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში, ტფ. 1935 წ.

რაოდენობა მეტად დიდია, მაშასადამე, გარკვეულ მიჯნამდის, მეურ-
ნეობამ მაქსიმალურად (დროის პირობების შესაფერისად) უნდა დას-
ქიმოს თავისი სასაქონლო შესაძლებლობა. მეორე მხრით, საყურად-
ღებოა საგადასახადო ცენზი და პრინციპი: **ჯიზიათს ახდევინებდენ**
კომლობრივ, ხოლო ხარაჯის გამოანგარიშებისას არ ითვალისწი-
ნებდენ მიწის შემოსავლიანობასა და მის ცვალებადობას არამედ
ერთხელ და სამუდამოდ გარკვეული ნორმები ჰქონდათ სადგენი-
ლი. მაგრამ რადგანაც ცალკე გადამხდელი ერთეულები, კომლები,
ამ დროს განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან თავიანთი ეკონომიური
შეძლებით (დიდი მნიშვნელობა აქვს, კერძოდ, მუშახელის რაოდენ-
ობას კომლში), ამიტომ როგორც ჯიზიათი, ისე ხარაჯი ერთნაირი
სიმძიმით არ აწვება ყველა კომლს: ზოგი ამ ტვირთს შედარებით
ადვილად უძლებს, ზოგი ერთბაშად იქცევა ტყვე. მაშასადამე, არაბულ
ხარკს უნდა შეეტანა გაცილებით უფრო ღრმა რღვევა ცალკე ეკო-
ნომიკურ ჯგუფებში, ვიდრე ეს ხდებოდა წინათ. ქონებრივი უთანასწო-
რობა იზრდება ბევრად უფრო სწრაფად. ფულადი ურთიერთობის
ზრდაც იმავე მიმართულებით მოქმედებს.

„დაცვითი სიგელის“ მუხლი, რომელიც მოითხოვდა, თუ უნებლი-
ეთ აკანონებდა, კომლთა არსებულ რაოდენობის უცვლელობას, შეი-
ძლებოდა გამხდარიყო ერთგვარი შემაფერხებელი გარემოება მოსა-
ხლეობის ბუნებრივი ზრდისათვის იმ რაიონებში და იმ პერიოდე-
ბისათვის, სადაც და როდესაც ეს წესი მოქმედობს¹.

ამრიგად, არაბთა მფლობელობის პირველ ხანებში ქართლი, საე-
როოდ, იმავე გზით განაგრძობს განვითარებას, რომელიც ჩვენ VI
საუკუნისათვის დავადგინეთ. ასეთივეა მდგომარეობა, მიახლოებით,
სოციალურსა და პოლიტიკურ სფეროში—ახალგაზრდა ფეოდალურ
ქართლის უმაღლესი წრეები, გარკვეულ დრომდის, ახერხებენ ახალ
მდგომარეობის გამოყენებას თავის სასარგებლოდ. როგორც ყველგან
სწავებან, ქართლშიაც არაბები იძულებული არიან, თავდაპირველად,
ამ ფენის ზოგიერთ წრეებს დაეყრდნონ. მაგრამ აქ ანალოგიურთან
ერთად განვითარების განსხვავებულ ნიშნებსაც ვხედავთ: არაბთა
შემოსავლისათვის ქართლის წარჩინებულთა წოდებას უკვე თავისი
პოლიტიკური მეთაურები ჰყავს—ქართლის ერისმთავარი, ქართველთა
პიტიახში და სხვები. ორგანიზაციულად ეს წოდება უფრო დარაზმუ-
ლია. სოციალურადაც ის ეხლა უფრო ძლიერია. ამიტომ თუ მას, დამ-
პყრობელებთან თანხმობის პირობებში, შეუძლია წინაპრებზე მეტი

¹ შე დრ. პროფ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართვ. ერ. ისტ. II 358; აქ მოცემულ დე-
ბულებას გვაროვნულ წყობილების დაცვის შესახებ ჩვენ არ ვიზიარებთ.

სარგებელი მოიპოვოს თავის მდგომარეობიდან, სამაგიეროდ კონტრაქტისათვისაც მეტი მიზეზი და შესაძლებლობა აქვს.

თავდაპირველად ქართლის მთავრებსა და წარჩინებულებს არავითარ უბედურებად არ უნდა მიეჩნიათ ბიზანტიელთა შეცვლა არაბებით. მაგრამ რაც უფრო მეტი დრო გადიოდა, მით უფრო უნდა გაუარესებულიყო მოსულ-დამხდურთა ურთიერთობა. არაბებს თვითონ ჰქონდათ მოჭრილი გზა ადგილობრივ გაბატონებულ კლასების უმტკივნეულო დაახლოვებისა და შეთვისებისათვის დამპყრობელებთან. ვინც თავის თავს ისლამის გარეშე აყენებდა და მამაპაპურ სარწმუნოების ერთგული რჩებოდა, ის იმთავითვე უნდა შეპრიგებოდა თავის უუფლებო მოქალაქეობრივ მდგომარეობასა და უაღრესად შეურაცხყოფელ დამოკიდებულებას გაბატონებულთა მხრივ. მართალია; არაბები, ფაქტიურ ვითარების ზეგავლენით, იძულებული იყვნენ პრაქტიკაში გვერდი აეველოთ იმ ზემოთაღწერილ წესებისათვის, რომელთაც როგორც არსებითად, ისე გარეგნულადაც უნდა წარმოეჩინათ დამპყრობელთა და დაპყრობილთა შორის არსებული უფსკრული: არაბები იძულებული იყვნენ, მაგ., ადგილობრივი სამხედრო ძალები გამოეყენებინათ (იმდენად დიდი იყო მათი სამხედრო საჭიროებები) და, მაშასადამე, მეტნაკლებად მოეხსნათ ზოგიერთი, ამასთან დაკავშირებული, დამამცირებელი კანონი. ამიერ-კავკასიის ხალხებისათვის სამხედრო სამსახური ერთ უმთავრეს ბეგარადაც-კი ითვლებოდა არაბების წინაშე. მაგრამ მაინც მთელი სიმძიმე და სათაკილო ხასიათი სხვაობისა მუსლიმისა და არამუსლიმის მდგომარეობათა შორის მეტად რელიეფური იყო და ამიტომ - ძნელი ასატანი ფეოდალურ წრეების განვითარებულ ღირსების შეგნებისათვის. მეორე მხრით, ვინც მშობლიურ სარწმუნოებას გაიმეტებდა, რენეგატის სახელს არ შეუშინდებოდა და ისლამში გადავიდოდა, მას დიდი ნივთიერი მსხვერპლი უნდა გაეღო: უარი უნდა ეთქვა მემამულეობაზე იმ კანონის თანახმად, რომლის მიხედვითაც არც ერთ მუსლიმს მიწისმფლობელობის უფლება არ ჰქონდა დაპყრობილ ქვეყნებში. ამიტომ მიწისმფლობელთათვის მატერიალურად უფრო სახეირო იყო, მაღალი საადგილმამულო გადასახადის მიუხედავად, თავიანთი მამულების ექსპლოატაცია გაეწიათ და სასოფლო-სამეურნეო შემოსავლით ესარგებლათ. აღწერილ პირობებში მხოლოდ ლატაკებს თუ მისცემდა ხელს დამპყრობელთა სარწმუნოების მიღება ¹. მაგრამ საჭირო იყო უფრო განვითარებული ბატონყმური ურთიერთობა, ვიდრე ამას იმდროინდელ ქართლში ვხედავთ, რომ ისლამის პროპაგანდას ღარიბ-ღა-

1) A. Мюллер, იქვე 310

ტაკთა წრეებში სათანადო ნაყოფი გამოეღო. ამით აიხსნება ალბათ ის გარემოება რომ მიუხედავად არაბების მრავალსაუკუნოვანი მფლობელობისა ქართლში, ისლამმა აქ ვერავითარი შესამჩნევი კვალი ვერ გაავლო. მაჰმადიანობა ქართულ პროვინციებში მასიურ გავრცელებას პოულობს მხოლოდ XVII საუკუნიდან, სულ სხვა ისტორიულსა და სოციალურ გარემოში. იმავე მიმართულებით მოქმედობდა თვით არაბების პოლიტიკაც: ჯერ ისინი რელიგიურად ინდიფერენტული იყვნენ და მხოლოდ ჰპირდებოდნენ „ძმობას“ იმათ, ვინც ისლამს აღიარებდა; შემდეგშია ც-კი, როდესაც ახალი, აბასიდების, დინასტია (მეფდება 749 წ.), პოლიტიკურ მოსახრებით, მკაცრ რელიგიურ რეჟიმს აწესებს, მაინც ისლამის გავრცელებას ხელს უშლის წინათვე შესამჩნევი გარემოება: მუსლიმთა მეტად გაზრდილი რიცხვი, რაც უაღრესად ამცირებს ცალკე მუსლიმების წილს სახელმწიფო შემოსავალში, აიძულებს ხალიფატის გაბატონებულ წრეებს ერთგვარი დაბრკოლება შეუქმნან ახალმოქცეულთა დენას მუჰამადის ეკლესიისკენ. ახალმოქცეულნი მთლად გათანაბრებული არ არიან არაბ მუსლიმებთან—ინდიან ჯიზიას (ასეთია 700 წ. გამოცემული დადგენილება¹, ხარაჯს (ბალაძორის ტექსტში შენახულია ისტორიკოს ვაკი-დის, —გარდაიცვ. 823 წ:—ცნობა რომ განთქმულ არაბ იურისტ ბის, VIII ს. პირთა, მალიქ იბნ—ანასისა და იბნ—აბუდობის აზრით—ახალმოქცეულნი, მახვილით დაპყრობილთა რიცხვიდან, ინარჩუნებენ თავის მიწას ხარაჯის გადახდის პირობით; სხვების აზრით-კი, ასეთი პირები არც სხვა გადასახადებისგან თავისუფლდებიან². ყველაზე მეტად სარგებლობდნენ ის პირები, რომელნიც არაბულ ადმინისტრაციაში მსახურობდნენ.

ამრიგად ქართლის წარჩინებულთა წოდება თავის ეგოისტურ მიზნებისათვის ახერხებს გარკვეულ მიჯნამდის, არაბთა მფლობელობით შექმნილ პირობების რამდენადმე გამოყენებას უფრო შეზღუდულად, ვიდრე ეს იყო, ვთქვათ, ბიზანტიის პოლიტიკურ უპირატესობის დროს. წინააღმდეგობაც არაბებსა და ქართველებს შორის უფრო ადრე და უფრო ღრმად უნდა განვითარებულიყო. ამ მხრივ მნიშვნელოვანი იყო, როგორც ვამბობდით, თვით ხალიფატის სოციალური და პოლიტიკური ევოლუცია.

ხალიფატის წარმოშობის დროისათვის არაბეთის სოციალური სტრუქტურა შემდეგნაირად უნდა წარმოვიდგინოთ. უდაბნოს ბედუინები ჯერ კიდევ პატრიარქალურ მდგომარეობაში იმყოფებიან, ყოვ-

¹ იქვე.
² ბალაძორი, 30

ელ შეიხვევაში, სოციალური დიფერენციაცია მათ მეტად სუსტად
ემჩნევათ, რაც სავსებით შეეფერება მათი ცხოვრების პირობებს. ტომო-
ბრივი ორგანიზაცია დიდი სიძლიერითაა გამოხატული. სულ სხვა
მდგომარეობაა განაპირა დაწინაურებულ ზოლში—იამანსა და ჰიჯა-
ზში. აქ მეტნაკლებად განვითარებულს კლასობრივ სტრუქტურას ვამ-
ჩნევთ. არსებულ საზოგადოებრივ დიფერენციაციაში მონათმფლობე-
ლური წყობა, ჩანს, წამყვანი ხასიათისად უნდა მივიჩნიოთ. მკაფიოდ
გამოხატულია ქონებრივი უთანასწორობა. მსხვილი მონათმფლობე-
ლნი მჭიდროდ არიან დაკავშირებულნი ვაჭრობასა და სავაჭრო ინტე-
რესებთან. აქვე მოცემული უნდა იყოს ფეოდალური ურთიერთობის
ჩანასახი.

მონათმფლობელი არისტოკრატია, ჩანს, გვევლინება ხალი-
ფატის ორგანიზატორისა და მის ნამდვილად გაბატონებულ, მმართ-
ველ, წრის როლში. ამ თავისებურს სამხედრო — თეოკრატიულს მო-
ნათმფლობელურ სახელმწიფოში, რომელიც „დემოკრატიის“ ელემე-
ნტს შეიცავს, პოლიტიკური და ეკონომიური წილის დადებას ბედუი-
ნებისათვის, რომელნიც თავდაპირველად ხალიფატის უმთავრეს სამ-
ხედრო ძალას შეადგენენ, შესაძლებელს ხდის სავარგო დაპყრობის
მომენტი. სანამ ეს მომენტი მკაფიოდ არის წარმოჩენილი, სანამ ნადა-
ვლი და ხარკი საკმაო რაოდენობით იშოვება, მანამ შინაგანი თანხ-
ობა შედარებით დაურღვეველი ჩანს. მაგრამ ჟამთა ვითარებასთან
ერთად ხალიფატის სოციალური და პოლიტიკური სტრუქტურა აუცი-
ლებელ ცვლილებებს განიცდის. სირიაზე დაყრდნობილ ომაიადების
დინასტიის გაბატონებით (661 წ.) ფაქტიურად მყარდება მემკვიდ-
რეობითი მონარქია, დინასტიურ ინტერესებით. მკაფიო ეგოისტურს
დინასტიურ პოლიტიკას აწარმოებს, მაგ., ერთი უკანასკნელი წარმო-
მადგენელთაგანი ომაიადებისა ჰიშამი (724-743 წ. წ.): სახელმწიფო
ხარჯით ახლად მორწყული მიწები გამოცხადებულია ხალიფასა და
ომაიადების კერძო საკუთრებად; საერთოდ, მსგავსი სამუშაოები წარ-
მოებს არა სახელმწიფოს, არამედ ტახტისა და დინასტიის ინტერე-
სებისათვის. თანდათანობით ბოლო ედება დიდ-დიდს დაპყრობით
ომებს, რომლებიც ეხლა სულ უფროდაუფრო სასაზღვრო კინკლაო-
ბისა და სანაპირო წვრილ თარეშების ხასიათს იღებს. სახელმწიფო
დაწესებულებები თანდათან ემსგავსებიან ჩვეულებრივი ბიუროკრა-
ტიის ორგანოებს, რომელნიც, თვით სამეფო კართან ერთად, სულ
უფროდაუფრო მეტ თანხებს შთანთქავენ ხოლმე საერთო სახელ-
მწიფო შემოსავლიდან. ეს ამცირებს ცალკე მუსლიმების, განსაკუთ-
რებით იმათი, ვანც ცენტრისაგან მოშორებით იმყოფება, კუთვნილ
სარგოს სახელმწიფოებრივ გადასახადების გზით შემოსულ დოვლათე-

ბში. მონაპირე მოლაშქრეები, განსაკუთრებით, საგარნიზონო სამსახურის ჯარები, კიდევ უფრო მწვავედ ჰგრძნობენ ნადავლის შემცირებას, რაც ბუნებრივად ხდება საერთო პოლიტიკური მდგომარეობის სტაბილიზაციასთან დაკავშირებით. ყოველივე ეს იწვევს სათანადო ცვლილებებს რეალურ ურთიერთობასა და შეგნებაში. სულ უფროდაუფრო ხშირად ისმის ხმები შორეულ მეომართა უკმაყოფილების შესახებ კუთვნილ სარგოს მიუღებლობის გამო, რაც მით უფრო იყო შესაძლებელი, რომ შორეულ მნიშვნელოვან სტრატეგიულ პუნქტებში მდგომ ჯარებს გაძლიერებული ჯამაგირები ჰქონდათ დანიშნული. ასე იყო, მაგ. დარუბანდში. ბალაძორი მოგვითხრობს რომ ამ ქალაქის „მცხოვრებნი (იგულისხმება აქ დასახლებული არაბული გარნიზონი) დღემდისაც არც ერთ მმართველს ქალაქში არ შეუშვებენ თუ მას მასთან არა აქვს ფული, მათთვის დასარიგებელი“¹. IX ს. ოცდაათიან წლებში აჯანყდა ბარდავის (ყველაზე დიდი ქალაქი ამიერ-კავკასიაში) გარნიზონი, რომელიც ხალიფას მოხელისაგან მოითხოვდა თავის სარგოს. ხალიფას წარმომადგენელი უპასუხებდა, მე არაფერი მაქვსო და იმ ქვეყნის (კავკ. აზარბაიჯანი) მოსახლეობაზე მიუთითებდა, ყველა სახსარი ამით ხელშიაო, და თანაც მცხოვრებლებისაგან ხარკის გადახდას მოითხოვდა. მცხოვრებნიც, თავის მხრივ, უარს ამბობენ. ჯერ თავიანთ ციხეებში მაგრდებიან შემდეგ კი შეტევაზედაც გადადიან და ბარდავში შეფარებულ მოხელეს ალყას არტყამენ². ეს ტიპიური სურათია—ყველგან, განსაკუთრებით, ხალიფატის პერიფერიაზე, ასე ხდებოდა: ხმამალა მოლაღადე მოთხოვნილებათა დასაკმაყოფილებლად გამოცარიელებულ ხაზინას ისევ მოსახლეობის გადამხდელითი უნარი და მოთმინება უნდა გამოეცადა. აქედან—მუდმივი შეტაკებები დაპყრობილ ქვეყნების მოსახლეობასთან, აჯანყებები, დამსჯელი ექსპედიციები. შედეგები მაინც მცირეა.

ჯარების მოთხოვნილებათა დასაკმაყოფილებლად ხალიფატის მმართველი წრეები იძულებული ხდებიან სხვა ღონისძიებებსაც მიჰმართონ, რომელთაც ისლამის ორთოდოქსალური თეორია გამორიცხავდა. ეს არის დაპყრობილ ქვეყანათა რესურსების ადგილობრივი გამოყენების გზა. ასეთია, უწინარეს ყოვლისა, არაბ სარდლებისათვის მიწისმფლობელობის ნებისდართვა დაპყრობილ ქვეყნებში. ადგილობრივ საციხოვნო ჯარების უფროსნი, მიუხედავად თავდაპირველ აკრძალვისა, მემამულეებად იქცევიან იმ დამორჩილებულ ქვეყნებში,

¹ ბალაძორი. 17

² იაკუბი, 18

რომელნიც მათ მიბარებული აქვთ. ურთიერთობა დამპყრობელებსა და დაპყრობილებს შორის, როგორც უკვე იყო განმარტებული, იმ თავითვე ფეოდალურ დამოკიდებულებას ჰკავდა. ესლა—კი, აღნიშნულ მემამულეობის ხანიტარების შემდეგ, ეს პროვინციელი არაბი ამირები წმინდა წყლის ფეოდალებად გვევლინებიან.

ამ მოვლენას შედარებით ადრე ვხვდებით. უკვე ჰაბიბის შესახებ (VII ს. ორმოცდაათიან წლები) ნათქვამია რომ მან დამორჩილებულ კალიკლაში (თანამედროვე არზრუმი) მოათავსა ორი ათასი მეომარი და დაურიგა მათ მიწა¹. ეს, იმ დროისათვის უჩვეულო აქტი, ალბათ იმით აიხსნება რომ ჰსურდათ ამ მეომრების განსაკუთრებული დაინტერესება, რადგანაც აღნიშნულ პუნქტს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა და მის გარნიზონსაც ჩვეულებრივზე მძიმე მოვალეობა ეკისრებოდა. შემდეგში ეს პროცესი უფრო სწრაფად ვითარდება და უფრო გარკვეულ სახეს იღებს. მასლამას შესახებ, რომელმაც VIII ს. ოციან წლებში ილაშქრა ამიერ-კავკასიასა და საქართველოში, მაგ. ნათქვამია რომ მან ხაიზანის მცხოვრებლებთან შეჰკრა ზავი, დაანგრევინა ცახის სიმაგრე და თავისთვის აიღო მამული². მემამულეობისადმი მიდრეკილება იმდენად ძლიერი ყოფილა რომ შიშველი მიტაცების გარდა მრავალ სხვა მეთოდსაც მიჰმართავდნენ, ოღონდ როგორმე მიწები ჩაეგდოთ ხელში. ცნობილ არაბ ისტორიკოსს, ბალაძორის, დაცული აქვს გარდმოცემა რომ, როცა არაბებმა დაიჭირეს აზარბაიჯანი, მრავალი ტომი გაეშურა იქითკენ და თვითუღმა მათგანმა ხელში ჩაიგდო, რაც მოიხელთა; ზოგიერთმა—კი ფულით იყიდა მიწა ადგილობრივ მცხოვრებლებსაგან; გარდა ამისა, ზოგს დასაცავად დაუთმეს სოფლები, რომელთა მცხოვრებლებიც, ამრიგად, იქცნენ არაბებისათვის მომუშავე გლეხებად³. ფეოდალურ ურთიერთობის წარმოშობისა და დამყარების უკეთესი სურათი ძნელი მოსაძებნია ძველ ისტორიულ მწერლობაში! ხმლით, ფულით, წყალობით ნაშოვნ მიწებზე სათანადო მეურნეობას ეწევიან, ცხადია, ყმური შრომის ექსპლუატაციის გზით. ცნობილ მურვანის, ყრუდ წოდებულის, შესახებ, იტყობინებიან რომ მან აზარბაიჯანში გარკვეულ პუნქტის მიწები „გააცოცხლა“ (ე. ი. გაპარტახებული ადვილები ხელახლა დაამუშავებინა) და თავის პირად მამულად აქცია⁴.

ამ საშუალებით ადგილობრივი არაბი მმართველები სულ უფროდაუფრო მეტად დამოუკიდებელი ხდებიან ცენტრისგან. მეორე მხრით,

¹ ბალაძორი, 8
² იქვე, 17
³ ბალაძორი, 27
⁴ ბალაძორი 27

მათი ხელქვეითი სამხედრო რაზმებიც, რომელთაც, ზემოთაღწერილი პირობების წყალობით, აგრეთვე თანდათან უსუსტდებათ კავშირი ცენტრალურ მთავრობასთან. **სამაგიეროდ**, უფროდაუფრო დამოკიდებული ხდებიან თავიანთ უშუალო უფროსებზე. ეს დამოკიდებულება, უწინარეს ყოვლისა, მატერიალურ თვისებისაა (ამ უფროსებს, როგორც ვნახეთ, ეხლა საკუთარი რესურსები მოეპოვებათ). ცენტრალური მთავრობა იძულებულია ხოლმე საკუთარ ინიციატივით გადასცეს პროვინციულ სარდლებს ისეთი თავისი ფუნქციები, რომლებიც აღებულ თვალსაზრისით, მეტად მნიშვნელოვანია: **IX ს. დამდეგს**, ხალიფა ალ—მამუნი არმენიისა და აზარბაიჯანის მმართველად ჰნიშნავს ისას, რომელსაც უბრძანებს თავისი ხარჯით შეჭკაზმოს, შეაიარაღოს და მოამარაგოს ჯარის კაცები¹. ბუნებრივია რომ მსგავს პირობებში პროვინციულ მმართველებს თანდათან უჩნდებათ განკერძოების ტენდენციები, რომელნიც უკვე IX ს. მძლავრ სეპარატისტულ მოძრაობად ყალიბდებიან, განსაკუთრებით, ხალიფატის პერიფერიაზე. ამ სეპარატიზმს დამატებით ჰკვებავს ტომური ანტაგონიზმი, რომელიც არაბებმა ვერასოდეს ვერ დასძლიეს (მისი წყარო—პრიმიტიული სოციალურ-ეკონომიური წყობილება—ამ ხნის განმავლობაში ბედუინთა ძირითად რაიონებში მეტად ნელი ტემპით იცვლება, როგორც ჩანს). მეზობელ არმენიაში, უკვე 750-4 წ. ქვეყანა ხელში ჩაგდებალი აქვს გამდგარ მმართველს, მუსაფირ იბნ-კასირს, რომელსაც მთავრობის ერთგული ჯარები ებრძვიან². IX ს. დამდეგისათვის გამდგარ მმართველებად იხსენიებიან: არმენიაში—აბდულ მალიქი და მუჰამად იბნ—ატაბი, აზარბაიჯანში—მუჰამად იბნ-არ-რავადი, იაზიდ იბნ-ბილალი, მუჰამად იბნ—ჰამიდი, ოსმან იბნ—აფქალი და ალი იბნ—მური³. ასეთი სიმრავლე ურჩ მოხელეებისა ნიშანდობლივია ხალიფატის მდგომარეობისათვის. კერძოდ, კავკასიის განაპირა ქვეყნებში IX ს. ჩვეულებრივი სურათია: გადაუდგება აქაური ამირა თავის მბრძანებელს, ითვისებს პოლიტიკურ სუვერენიტეტსა და უწინარეს ყოვლისა, ადგილობრივ გადასახადებს; თავის მდგომარეობის განსამტკიცებლად იგი კავშირს აბამს ქვეყნის მკვიდრ მმართველ წრებთან და უტხოეთის სახელმწიფოებთან. რომთან („რომ“ს არაბები ბიზანტიას ეძახიან: მოდის „რომ“ იდან). ხაზარებთან და სხვებთან. ხალიფა დამსჯელ რაზმებს გზავნის. იმართება ბრძოლა, ჯერ ცვალებადი შედეგებით. შემდეგში-კი ცენტრიდან მსრბოლი ძალები იმარ-

¹ იაკუბი, 13-14
² იქვე, 8
³ იქვე, 12

ჯვებენ და ხალიფატი იზღება. საინტერესოა რომ ხალიფატის პოლიტიკური დაცემა ხდება სწორედ მაშინ, როდესაც ამ უშველებელ სახელმწიფოში შემავალი ცალკე ქვეყნები აშკარა სამეურნეო აღმავლობას განიცდიან; სრულიად სხვა პირობებში და სხვა ნიადაგზე აღმოცენებული პოლიტიკური ფორმა შეუფერებელი აღმოჩნდა განვითარების ახალი ტენდენციებისათვის და არაბების მსოფლიო სახელმწიფოს გამოეყო მთელი ავი, შინაგან საზოგადოებრივ—ეკონომიურ მთლიანობის მქონე, ერთეული.⁷

აი, ასეთს საერთო ჩარჩოში ვითარდებოდა არაბთა მფლობელობა ქართლშიაც უზენაესი არაბთა მოხელე ქართლში არის ამირა, რომლის მუდმივი რეზიდენცია ტფილისშია და რომელიც აზარბაიჯანის მმართველის მეშვეობით ხალიფას ემორჩილება. იგი სპარსელთა დროინდელ მარზბანს მოგვაგონებს თავის მდგომარეობით. ტფილისის ამირა ერთსადაიმავე დროს ქართლში და, განსაკუთრებით, ტფილისში მდგომ ციხოვან ჯართა უფროსიცაა და ქვეყნის ადმინისტრაციული მმართველიც. ამირას ადგილობრივი თანამემწეა ქართლის ერისმთავარი, რომლის ხელისუფლებაც გარკვეულ სახლის მემკვიდრეობითი პრეროგატივაა. თუმცა ცნობები გვაკლია, მაგრამ, მეზობელ ქვეყნების ანალოგიურ ვითარების მიხედვით, უნდა ვიფიქროთ რომ ერისმთავრის მოვალეობას შეადგენდა საარაბო ხარკის მოკრეფა და ადგილობრივ ჯარის გამოყვანა.

თავდაპირველად ტფილისის ამირას განკარგულებას ალბათ მიეწილი აღმოსავლეთი საქართველო (ე. ი. შიდა ანუ საკუთრივ ქართლი, ქვემო ქართლი ანუ ქართველთა საპიტიახშო, კახეთ-კუხეთი: ზემო—ქართლი ანუ მტკვრის აუზის ზემოთა ნაწილი¹) ექვემდებარებოდა, მაგრამ თანდათანობით ეს ტერიტორია იზღუდება. ვისაც კი შეუძლია არაბთა ძალადობას თავი დააღწიოს, განზე იწევს. აქ მნიშვნელობა ჰქონდა ქართლის რელიეფს, რომელიც ზოგიერთ რაიონებს საკმაოდ კარგად იცავდა არაბების მოუძღვრებელი ხელისაგან. უკვე VIII ს. ჩანს, კახეთი ეთიშება ქართლს (პოლიტიკურად გაგებულს). ალბათ იმავე ხანებში, ან, ყოველშემთხვევაში, VIII-IX ს. ს. მიჯნისათვის, მეტნაკლებად განზეა გამდგარი სამცხე—ჯავახეთი. ქართლის ჩრდილო მთიანეთიც, საფიქრებელია, ნაკლებად ათხოვებს ყურს ტფილისის ამირას მბრძანებლობას. ყველაზე მტკიცედ არაბები ქვემო ქართლში იყვნენ ჩამდგარნი, შიდა ქართლიც მათ სხვა რაიონებთან

1 ამატ კუპაბლატის მოკლის შემ. ე. ა. ა. ც. ბს დაუპყრობათ კლარჯეთი რომეჲ გოეთე ქუეყანა. ჰქონდა, წარუდეს სარკინოზთა... და იყუნეს ხარკის მცემელ სარკ ნი:ზთა ყოველხოვე პეენი შეშეთე—კლარჯეთი—ნეგლისანი*, სუმბატ, ძარ, 345-6. ასეთი ძდგოვარებობა გავრცელდა ჩანა, ოცდაათიან ლების ბოლომდს

შედარებით უფრო დიდხანს შეინარჩუნეს. ამირას ტერიტორიის შევიწროვება იმავე დროს ქართლის ერისმთავრის პოლიტიკურ იურიდიქციის ფარგლების დაკნინებასაც ემთხვევა ქრონოლოგიურად. ამრიგად, თავის პოლიტიკურ განვითარების მხრივ, ქართლი უკან იხევს — ბუნებრივად შეკრებილი თემები ხელახლა იქსაქსება. ალბათ VIII-IX სს. საზღვარზე შექმნილ გარდამავალ მდგომარეობას ახასიათებს მემარტიანე: „იქმნა სიმრავლე მთავართა ქუეყანასა ქართლისასა და შეერია ბრძოლა — იქმნეს მტერ ურთიერთას“¹-ო. ერთი ლიტერატურული ძეგლი, რომელიც ჩვენი აზრით, ქრონოლოგიურად სწორედ ამ დროის ამბებს გულისხმობს, გვარწმუნებს რომ ერთს ქართულ პროვინციაში, სამცხეში, მთავრები, მართლაც, სოკოსავით გამრავლებულან: ქვაბლიანის ხეობაში ყველაზე დიდ და შემძლებელ მთავრად ითვლება ვინმე გიორგი — ჩორჩანელი, რომლის ძირითადი საჯდოში სოფელ ჩორჩანსა და ზანავშია. იგი არის „უფალი მათ ადგილთა და მპყრობელი ყოველთა მათ სანახებთაჲ“. თვითონაც გიორგი ამ თემს თავის „საბრძანებელს“ ეძახის. მაგრამ ის ერთადერთი არ არის ამ რაიონში: ზოგნი, უფრო წვრილნი, გიორგიზე დამოკიდებული არიან — ესენი გიორგის „წინაშემდგომელნი“, „საკუთარნი“ არიან (ამ ტერმინების შესახებ დაწვრილებით — სხვაგან); მაგრამ არიან „სხუანიცა მთავარნი გარემოთა ადგილთანი“, რომელთაგან ზოგი აგრეთვე „დიდ მთავრად“ იწოდება, როგორც, მაგ; მირიანი¹.

ამირას მდგომარეობა თვით ტფილისშიაც-კი ყოველთვის ერთნაირად მტკიცე არ არის. ზემოთ უკვე ვნახეთ რომ VIII ს. დამდეგს არაბებს რამდენიმეჯერ მოუხდათ ქართლის მოთარეშება რათა როგორმე ამ ქვეყანაში ჩამდგარიყვნენ. 764 წ. ტფილისი, არაბულივე ცნობებით, ხაზარებს დაუჭერიათ მოკლე ხნით, როგორც უკვე აღნიშნული იყო თავის ადგილას. არაბთა პოლიტიკურ მდგომარეობას ქართლში, მათი ფეოდალიზაციის ტენდენციების შემდეგ, უწინარეს ყოვლისა, ქართლის მკვიდრი წარჩინებული წრეები არყევენ, რომელთაც, ზემოთაღწერილი მიზეზების გამო, არ შეიძლებოდა ხანგრძლივი ზავი ჰქონოდათ გამარჯვებულბთან. ვანსაკუთრებით მწვავედბა ურთიერთობა, როგორც უკვე ვამბობდით, VIII ს. მეორე ნახევარში, როდესაც ქართლსაც მოსწვდა ხალიფების ახალ დინასტიის, აბასიდების, მკაცრი რეჟიმის სიმწვავე (აბასიდებმა ხალიფას ხელისუფლება მოიპოვეს 749 წ.). წინანდელი დინასტიის, ომაიადების, წმინდა პოლიტიკურ ინტერესებით გამსჭვალული, სარწმუნოებრივად შედარებით ლმობი-

¹ ს. ზარზმელის ცხოვრება.

რი, მმართველობა უღმერთობის ხანად იყო გამოცხადებული. აბასიდები, რომელნიც ახალ ძალებს ეყრდნობიან, ცდილობენ სავსებით ცენტრალისტური, ბიუროკრატიული, სახელმწიფო შექმნან, ირანულ ყაიდაზე და ირანულსავე პოლიტიკური გამოცდილების გამოყენებით. როგორც ჩვეულებრივად ხდება, ეს პოლიციურ—თვითმპყრობელური მანქანა, არაჩვეულებრივად გაბერილ და გაზვიადებულ სამეფო კარით, მეტად დიდ ხარჯებს მოითხოვს და ამ ხარჯების დასაფარავად სულ უფროდაუფრო მეტს სთხოვენ თვით მოსახლეობასაც: აბასიდებმა უალრესად დაუძძიმეს თავიანთ ქვეშევრდომებს საგადასახადო ტვირთი. ამას ზედ დაერთო სასტიკი სარწმუნოებრივი პოლიტიკა და „ურწმუნოთა“ ე. ი. არამუსლიმთა დევნა. რათქმაუნდა, განსაკუთრებულ შევიწროვებას ამ ხანაში ქრისტიანული ქვეყნები განიცდიან.

პირველ აბასიდების დროს ქართლში შექმნილი მდგომარეობა მშვენივრად აქვს აღწერილი იმდროინდელ ქართველ მწერალს, იოანე საბანისძეს. იოანეს ცნობებით¹ შემდეგი სურათი წარმოგვიდგება: სარკინოზები, არაბები, „მფლობელნი ამის ჟამისანი“ არიან, ეს ჟამი კიდევ არის „ჟამი... მეფობისა ისმაიტელთა დიდებისა“ (37), საერთოდ. ხოლო, კერძოდ ესევე არაბები „ზედამდგომელნი ჩვენნი“ არიან (7), ე. ი. „ყოველი ესე სოფელი ჩუენი ქართლი“ (4) „მძლავრებასა ქუეშე დამონებულ“ არის (8) „სოფლის მპყრობელთა ამათ, ზედამდგომელთა ჩუენთა სარკინოზთაგან“ (17) „ქვეყანა იგი ქართლისა სარკინოზთა უპყრიეს“ (20). მაშასადამე, არაბთა მფლობელობა საერთოდ „მძლავრება“, თვით ისინიც, ჩვეულებრივად, „მძლავრებად“ (34) იწოდებიან, მოსახლეობაც ამ „მძლავრთა შიშით“ არის შეპყრობილი (32). ამის შესაფერისად, არაბული სარწმუნოებაც ავტორს წარმოდგენილი აქვს, როგორც „მახუილითა პყრობილი შჯული“ (37).

უშუალოდ განაგებს ქართლს „ამირა“ რომელიც იმავე დროს „მსაჯულიცაა“ და რომელსაც ავტორი ამიტომ ჩვეულებრივად „მსაჯულ ამირას“ ან მარტივად „მსაჯულსაც“ ეძახის (23,24,29 და სხვ.). ეს ამირა ზის ტფილისში, სადაც არის „კარი მსაჯულისა მის ამირისა“ (29). ეს „კარი“ მერმინდელ „სამირო დარბაზის“, რომელიც უფრო კარგადაა ჩვენთვის ცნობილი და საყურადღებო დაწესებულებას წარმოადგენს, წინამორბედი². ტფილისის ამირები არიან „კელ-

¹ იხ. აბო ტფილელის წამება, გამოცემული პ. კარბელაშვილის მიერ, ტფ. 1899.

² მატ. ქართლ., მარ. 261.

მწიფენი ამირანი ამის ქუეყანისანი“ (20), მათ „მსახურნი“ ჰყავთ“ (24 და სხვა.).

ავტორის განზრახვაა მუქი ფერადებით დახატოს არაბული რეჟიმი ქართლში. ყველაზე უფრო დამარწმუნებელია იოანეს ცნობა არაბული ხარკის სიმძიმის შესახებ—„ვართ მორწმუნენი მძლავრებასა ქუეშე დამონებულ და ნაკლულევანებითა და სიგლახაკითა შეკრულნი, ვითარცა რკინითა, ხარკსა ქუეშე მათსა გუემულნი და ქენჯნილნი, ძუირ-ძუირად ზღუეულნი“ (8). მაგრამ ავტორი სინამდვილის ამ მხარეზე მხოლოდ იმისთვის ჩერდება რომ არაბთა სარწმუნოებრივი რეჟიმი დაახსიათოს, და დაახსიათოს, როგორც სრულიად შეურიგებელი, ძალადობაზე დამყარებული, სხვა რელიგიურ აღსარებათა სავსებით გამომრიცხველი, უხეში და ფანატიკური პოლიტიკა, რომელიც მიზნად ისახავდა ქართველთა სარწმუნოებრივ გადაგვარებას. ავტორი გვარწმუნებს კიდევაც რომ ამ პოლიტიკას საკმაოდ თვალსაჩინო შედეგებიც მოსდევდა: „რომელ ესე ვართ ყურესა ამას ქუეყანისასა, სასტიკებისაგან და სივერაგისა მანქანებითა მითსაცთურებისაჲთა ზედამდგომელთა ამათ ჩუენთა, მფლობელთა ამის ჟამისათა, ზაკულებითა მოძღურებისა თუით თავით თუისით შჯულისდებისადთა განდგომილთა ქრისტესგან, მრავალნი შეაცთუნეს და გარდადრიკნეს გზისაგან სიმართლისა და ჭეშმარიტებასა ქრისტეს სახარებისასა შეეცოდნეს“ (7); „ნაშობნი ქრისტეანეთანი გარდაგულარდნეს — რომელნიმე მძლავრებით, რომელნიმე შეტყუვილით, რომელნიმე სიყრმესა შინა უმეტრებით, რომელნიმე მზაკუარებით და სხუნი“ კიდევ ნაკლულევანებითა და სიგლახაკით, რომელთა წყაროდ, ავტორს ჩანს, უმთავრესად ხარკი მიაჩნია (7-8; იხ. აგრეთვე ციტატა ზემოთ); ყველა ამ მიზეზის გამო ქრისტიანი ქართველები „შიშითა განილევინ და ირყევიან ვითარცა ლერწამნი ქართაგან ძლიერთა, არამედ ქრისტეს სიყუარულითა და შიშითა, ჩვეულებისაებრ მამულისა სღვისა ჭირთა მოთმინებითა არა განეშორებიან მხოლოდ შობილსა ძესა ღუთისასა“ (8), ე. ი. ბევრი შეაცთინეს არაბებმა და ისლამში გადაიყვანეს, ზოგი კიდევ გაჭივრებით, მაგრამ-ჯერჯერობით მაგრობსო. იოანე მაინც თითქოს ისეთი შთაბეჭდილების შექმნას ცდილობს რომ უმრავლესობა შერყეულია: „ღვერიენით ერსა უცხოთა, შჯულითა განდგომილსა ქრისტესგან, ნათესავსა საწუთროძსა ამის მოჟუარესა, თესლსა ურწმუნოსა ძისა ღუთისასა, სარწმუნოებისა ჩუენისა მაგინებელთა, რომელთაგან ვისწავენით საქმენი მათნი და ვჰმონებდით გულისთქუმასა გულთა ჩუენთასა მიბაძვებითა მათითა, ვითარცა უსასონი ქრისტესგან და დამეიწყებულნი საუკუნოძსა ცხორებისანი“ (38. შეად. 40).

მაგრამ თვით ნაწარმოების დაკვირვებითი შესწავლა ამჟღავნებს რომ ავტორი მეტად აზვიადებს. აშკარა ხდება რომ არაბები უმთავრესად (თუ არ მხოლოდ) იმ პირებს სდევნიდენ, რომელნიც დაბადებით მუსლიმები იყვნენ ან რომელთაც ისლამი მიღებული ჰქონდათ ერთხელ უკვე, და შემდეგში მას თავს ანებებდენ. აფხაზეთის მთავარი გაქრისტიანებულ აბოს, რომელიც წარმოშობით და სარწმუნოებით არაბი და მაჰმადიანი იყო, აფრთხილებს ქართლში წასვლისაგან: „ქუეყანაჲ იგი ქართლისაჲ სარკინოზთა უპყრიეს და შენ ხარ ბუნებით სარკინოზ, და არა გიტეონ შენ ქრისტიანებით მათ შორის, და მეშინის მე შენთუის, ნუუუუე კულად განგდრიკონ შენ სარწმუნოებისაგან ქრისტესისა ნებსით, განა უნებლებით“-ო (20). და მართლაც, არაბები აბოს, იმიტომ აპატიმრებენ რომ, მისი შემსვენელების სიტყვით, იგი „იყო ბუნებით სარკინოზ და განზრდილ და ცხოვრებულ შჯულითა მით, რომელი მომცა ჩუენ მაჰმედ მოციქულმან ჩუენმან, და აწ დაუტევებიეს შჯული ესე ჩუენი და იტყუის თავსა თუისსა ქრისტიანედ ყოფად“ (23).

რეალურად არსებული რეჟიმის დასახასიათებლად სწორედ აბოს თავდადასავალია საყურადღებო. ეს არაბი ბაღდადიდან ქართლში ჩაიოიყვანა ნერსე ერისმთავარმა, თავის მსახურად. აქ იგი დაინტერესდა ქრისტიანობით. აბოს ჰქონდა სრული შესაძლებლობა სისტემატურად ევლო ეკლესიაში და ახალი სარწმუნოება გაეცნო სასურველი სიღრმით. აბომ ფარულად მიიღო ქრისტიანობა, იგი მხოლოდ უფრთხის ამის საჯაროდ განცხადებას და მონათვლასაც, რადგანაც ეშინია „სოფლის მპყრობელთა ამათ, ზედამდგომელთა ჩუენთა, სარკინოზთაგან“ (16-17) და მხოლოდ მაშინ, როცა იგი, ქართლიდან გაქცეულ ერისმთავართან ერთად, ხაზარეთში გადავიდა და „იხილა.... რამეთუ განშორებულ არს შიშისაგან მძლავრებისა სარკინოზთაჲსა“, მიიღო ნათლობა (17). ხაზარეთიდან აბო ერისმთავარს აფხაზეთში მიჰყვება და შემდეგში, რაკი პოლიტიკური მდგომარეობა შეიცვალა იმ მხრივ რომ ნერსე ერისმთავარმა არაბებისაგან ქართლში დაბრუნების ნებართვა მოიპოვა, ქართლში წასასვლელად ემზადება. აი, აქ აფრთხილებენ მას: „ნუ განხვალ შენ ამიერ ქუეყანით, რამეთუ ქუეყანაჲ იგი ქართლისაჲ სარკინოზთა უპყრიეს და შენ ხარ ბუნებით სარკინოზ, და არა გიტეონ შენ ქრისტიანებით მათ შორის“ (20), შენ დაბადებით მუსლიმი ხარ და ქრისტიანობის ნებას არ მოგცემენო. მიუხედავად ამ წინასწარი შიშისა, ქართლში დაბრუნებული აბო „შემოვიდა ქალაქსა ტფილისის და იქცეოდა იგი განცხადებულად ქრისტიანედ“ (21), ე. ი. არ მალავდა თავის ახალ სარწმუნოებას. ურთიერთობა აბოსა და მის ყოფილ თანამორწმუნ-

ნებს შორის არ სცილდებოდა თავდაპირველად სიტყვიერ კამათსა და დეას: „მუნწყოფთა სარკინოზთა, რომელთა იცოდეს იგი, პირველად რომელნიმე ჰყვედრიდეს, რომელნიმე აგინებდეს, რომელნიმე აშინებდეს, რომელნიმე სდევნიდეს, რომელნიმე მშუილობისა სიტყუითა შეაჯერებდეს“ (21-22). სდევნიდესო, ავტორი რომ ამბობს, აშკარად შთაბეჭდილების გასაძლიერებლად ჩადის ამას, რათა თავისი გმირი ღრმად დარწმუნებულ და შეურყეველ მორწმუნედ დასახოს. თორემ რაშილა უნდა გამოხატულიყო ეს დევნა, როცა იქვე ავტორი გვაუწყებს: „სამისა წლისა ჟამთა იქცეოდა ქალაქსა მას შინა და გარემოჲს ყოველსა სოფლებსა განცხადებულად ქრისტიანედ, არამედ ვერვინ მიყვნა ველნი მას ზედა ბოროტებით“ (22), სამი წლის განმავლობაში სრულიად დაუსჯელად იმყოფებოდა აბო დედაქალაქსა და მახლობელ ადგილებში და ქრისტიანობასაც არ მალავდა. ბოლოს აბო დააპატიმრეს, მართალია, და დააპატიმრეს „ქრისტეს აღსარებისათვის“, მაგრამ უკვე „შემდგომად რავდენთამე დღეთა გამოითხოვა იგი სტეფანოზ ერისთავმან ქართლისამან და გამოიყვანა საპრობილით და განუტევა“ (23), მხოლოდ რამდენიმე დღე, ან, ყოველ შემთხვევაში, ძალიან მოკლე ხანი, დაჰყო აბომ ციხეში - ქართლის ერისმთავარმა მოახერხა მისი განთავისუფლება, ალბათ, თავის გავლენის წყალობით ამირას კარზე.

აბოს დამბეზღებელნი არ ცხრებიან, „განრისხებულნი და აღბორგებულნი, სავსენი შურითა ქრისტიანეთაჲთა“ კვლავ უჩივიან მას. მამბეზღართა ახალი წარმატების პირობაა ის რომ ძველი ამირა გაწვეულია ქართლიდან და ტფილისში ეხლა უკვე სხვა „მსაჯული ამირაა“ შემოსული. საყურადღებოა „შემასმენელთა“ საბუთიანობა. ისინი ამირას ეუბნებიან: „არს ქალაქსა ამას შინა ჰაბუკი ერთი, რომელი იყო ბუნებით სარკინოზ და განზრდილ და ცხორებულ შჯულითა მით, რომელი მომცა ჩუენ მაჰმედ, მოციქულმან ჩუენმან, და აწ დაუტევებიეს შჯული ესე ჩუენი და იტყუის თავსა თუისსა ქრისტიანედ და უშიშად ვალს ქალაქსა შინა და მრავალთა ახწავებს ჩუენგანთა ქრისტიანედ ყოფად, აწ ბრძანე შეპყრობაჲ მისი და შეაგდე იგი სატანჯველსა და გუემასა, ვიდრემდის არა აღიაროხ შჯული მაჰმედ მოციქულისა ჩუენისაჲ; უკუეთუ არა—მოკუედინ იგი, რათა არა მბაძავ იქნენ მისა მრავალნი სიტყუითა მისითა“ (23), ე. ი. აბოს ბრალად ის ედება რომ მან თავი დაანება მშობლურს, გაბატონებულ, სარწმუნოებას, რომ ის ამითაც არ დაკმაყოფილებულა და სხვა არაბების გადაბირებასაც სცდილობს და ყოველივე ამას სრულიად უშიშრად ჩადის, რომ აბოს ქადაგებას შესაძლებელია გარ-

კვეული შედეგიც მოჰყვეს. აღწერილი მდგომარეობის მოთმენა, რა თქმაუნდა, არაბებს არ შეეძლოთ.

აბო მეორეჯერ არის დაპატიმრებული. ამირაც მას ეუბნება: ეს რა მესმის შენ შესახებ, „ხარ შენ ნათესავით და ტომით სარკინოზ და დაგიტყვებიეს მამული შჯული“-ო (24), და წინადადებას აძლევს აბოს. — დაუბრუნდეს მამა-პაპურ სარწმუნოებას. რაკი აბო უარს ამბობს ამ მოთხოვნის შესრულებაზე, მას, მძიმედ შებოროკილებულს, აპატიმრებენ.

ყორადღებას იპყრობს ციხის რეჟიმიც: მაგ, აბოს აქვს შესაძლებლობა საპატიმროდანვე გაჰყიდოს ყველაფერი, რაცა აქვს და ამით დაეხმაროს მასთან ერთად ციხეში მჯდომ ტუსალებს, „მშიერთა და ნაკლულევანთა“ (25); მეორედ აბო ჰყიდის თავის სამოსელს, ამით ჰყიდულობს სანთელსა და საკმეველს და ჰგზავნის ქალაქის ეკლესიებში, რათა ილოცონ მისთვის (26). შეიძლება კაცს ეფიქრა რომ ეს ფაქტები შეთხზულია ავტორის მიერ, აბოს სათნოებისა და ღეთისმახურების სათანადოდ წარმოჩენისათვის. მაგრამ რომ ციხის აღწერილი წესები სრულიად შეუფერებელი ყოფილიყო იმდროინდელ სინამდვილისათვის, როგორ უნდა გამოეყენებინა ავტორს ასეთი ელემენტი შეთხზულ სურათში, რომელსაც იგი თანამედროვე მკითხველებისათვის ხატავდა?

დაბოლოს, რაკი აბოს გატება შეუძლებელი გახდა, მას, ამირას განარგულებით, თავს ჰკვეთენ. შემდეგ გვამს სწვავენ და ფერფლს მტკვარში ჰყრიან, ვარკვეულ წრეების მოთხოვნით, რომელთაც ეზინათ რომ ქრისტიანები, თავის ჩვეულების თანახმად, აბოს წმინდანად გამოაცხადებენ და მის ნეშტსაც სათანადოდ გამოიყენებენ, დამკრობელთა საწინაღმდეგო აგიტაციის მიზნით.

რომ არამცოთუ დაწვა, არამედ სიკვდილით დასჯაც მაინც უკიდურესი ღონისძიება იყო, ეს ჩანს აბოსთან ერთად მჯდარი ერთერთი პატიმრის მაგალითზე. ეს პატიმარი დაბადებით ქრისტიანი ყოფილა, შემდეგ მაჰმადიანობაში გადასულა და დაბოლოს, მესამედ სარწმუნოების გამოცვლით, კვლავ ქრისტიანობას დაჰბრუნებია. სწორედ ამისთვის დაუპატიმრებიათ იგი არაბებს. დაპატიმრებულმა, სიკვდილის წინ, მეოთხეჯერ გამოიცვალა სარწმუნოება, ისევ ისლამი მიიღო და ამით სასჯელიც თავიდან აიცილა (37)¹.

¹ ლეონდი მოგვითხრობს არწრუნთან გვარის ორი წევრის წამების შესახებ სომხეთში, რაც მომხდარა ხალიფა მუსას მეფობაში, როცა სომხეთის მთელი დ იყო ვინმე ხახმი, „უფლის განცხადების“ (=ეჭიფანია, ნათლდება) დღეებში, სომეხთა წელთაღოცხვით 223 წელს. „ხოლო მუსეს ეპყრ ხელისუფლება ერთ წელიწადს და აღესრულა. ამისაჲ დღეებში

რეჟიმის საერთო ხასიათისათვის ნიშანდობლივია ისიც რომ „სიმრავლე ქალაქისა ქრისტიანეთაგან“ „განავდებს“ „მძლავრთა შიშს“ და საჯარო მოლოცვა-თაყვანისცემას აწყობს აბოს უკანასკნელი განსასვენებლის ადგილას (32-33). დამახასიათებელია, რათქმაუნდა, ისიც რომ ქალაქის ცენტრში, მტკვრის ხიდზე რომელიც უდრის თანამედროვე მეტეხის ხიდს, აღმართებულ იყო ჯუარი ხიდისა“ (32, პროფ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველ ერის ისტორია II 364).

ამრიგად, საბანისძის თხზულების მიხედვით შეუძლებელი იმის თქმა თითქოს არაბები აქტიურ რელიგიურ დენის პოლიტიკას აწარმოებდნენ ქართლში, კერძოდ ქრისტიანობის მიმართ. მათი აქტიურობა ამ სფეროში სხვა ხასიათისა იყო. მართალია, ევტორს მოცემულ ისტორიულ ფაქტის სათანადოდ გაშუქებისათვის უმთავრესად სწორედ საეკლესიო სარწმუნოებრივი მოტივები და აქსესუარი აქვს გამოყენებული. სხვანაირი აზროვნება VIII ს. მწერლისათვის შეუძლებელიც იყო – იდეოლოგიის აუცილებელი გარსი მდროს რელიგია და საბანისძისთვისაც „სარკინოზთა ერი“ და „ქართველთა ერი“, უწინარეს ყოვლისა, გარკვეული საეკლესიო-კონფესიონალური კოლექტივებია (დამახასიათებელია ამ მხრივ რომ მერმინდელ საგალობლების ავტორი აბოს „ისმაიტელ ყოფილ ქართველს“ ქახის, 42). მაგრამ ამ კოლექტივების ურთიერთობა, უფრო სწორედ მათი სათანადო საზოგადოებრივი ჯგუფების ურთიერთობა ყველაზე სწავვე პოლიტიკურსა და ეკონომიურ სფეროშია. ბრძოლაც აქ მიმდინარეობდა და თავის მსვლელობის პროცესში იმოსებოდა საეკლესიო კონფესიონალურ იერით.

არაბ-ქართველთა, ისე როგორც არაბებისა და სხვა, მათ მიერ დაპყრობილ, ქვეყნების ურთიერთობა ხარკისა და ბეგრის ღერძზე

(*ს არაბ საიოი*) მოიკლა (მოჰკლა) ქართველთა ერისთავიც ისწარე სიკვდილით. ვინაიდა ზელითა და ფეხით ასწიე: ზევით და შუაში გასტოეს მისი სხეულის სიყაწყილე. და ამრიგად, — როგორც სამსეგრძოდ გააკუთენილი კრავი განეშორა ამ „ცხოვრებას“, გვ. 1ა-1ბ. საფიქრებელია რომ აქ აბო იგულისხმება. „ერისთავი“ შეცდომაა, იქნებ გადამწერისაც, „ერისთავის მსახურის“ მაგიერ. ავტორის მიერ მოცემული თარიღი, სომეხთა წელთაღრიცხვით, გვაძლევს 84 წ. იანვრის 1 დეკადას (ნათლისღების დღეებს). აგრამ რადგანაც ხალიფა მუსა მეკობ 85 წ. ა აგვისტოდან 786 წ. 15 სექტემბრამდის, მარკვარტი, 420, ამიტომ ცხადი რომ ავტორს ერთი წლის შეცდომა ძოსვლია და აქ ნამდვილად იგულისხმებ 78 წლის იანვარი. ეს ქრონოლოგია სავსებით მართლდება საბანისძის ცნობებით, რომელთა მიხედვითაც, აბო ეწამა მოსეს ხალიფობაში „თთფესა იანვარსა ექუსა დღესა პარასკევსა, განცხადებასა“, ე, ი. ნათლისღებას (გვ. 22). ხაზში უნდა იქნას არქენის მმართველი ხუხაიძე იბნახაიძე, რომელსაც იბნენიებს იაკუბი, თუ იაკუბის ცნობით, ხუხაიძე დანიშნული იყო ჰარუნის მიერ, გვ. 9.

ტრიალებდა. ამიტომ ძირითადი ფაქტი ის იყო რომ „მორწმუნენი დაპყრობილი ქრისტიანები) მძლავრებასა, ქუეშე დამონებულნი და ნაკ-
ლულევანებითა და სიგლახაკითა შეკრულნი, ვითარცა რკინითა, ხარ-
კსა ქუეშე მათსა გუმულნი და ქენჯნილნი, ძური-ძურიად ზღუეულ-
ნი“ (8) ჰგმინავდენ ამ აუტანელი უღლის ქვეშ და მის თავიდან მო-
შორებას ცდილობდენ.

დამახასიათებელია ამ მხრივ ჩვენი მეზობელი სომხეთის მდგომარეობა, მოცემულსავე ხანაში, აღწერილი, საბანისძის თანამედროვე სომეხი მემატიანის, ლევონდის მიერ.

უკვე პირველ აბასიდ ხალიფას დროს (749-754, ხალიფას წარმომადგენელი აწამებს სომეხებს აუტანელი შევიწროებით და გალატაკების პირამდის მიიყვანს მათ თავისი ხარკით. ხარკს მკვდრებზე და ც-კი ახდევინებდა: სტანჯავდა ქვრივ-ობლებს, სცემდა და ჰგვემდა სამღვდელო პირებს, სთხოვდა რა მათ მიცვალეზულთა და მათი ოჯახის წევრების (სახლეულების) სახელების გამოჩენას; მძიმე და მწარე მოხარკეობით აწამებდა ქვეყნის მკვიდრთ, (აქ ალბათ მდაბიურნი იგულისხმებიან, ს.) იღებდა რა კაცის თავზე მრავალ ზუზე (ფულის სახელია) ვერცხლს; მან ყველას ტყვიის ბეჭედი შეება ქელზე; ნახარარებს (მთავრებს), ნებსით თუ უნებლიეთ, ძღვნად მოჰყავდათ და მოჰქონდათ მტარვალთან ცხენები, ჯორები, პატოსანი სამოსელი, ოქრო და ვერცხლი, რომ როგორმე ამოევსოთ ამ უძღები ვეშაპის პიროო. ასეთსავე ამბებს ჩადიოდა იგივე პირი სხვა მრავალ პროვინციაშიაც — იგი მოსახლეობას ყველგან უკანასკნელ სარჩოსაც ართმევდაო¹. ამავე მეფობაში სომეხ ნახარარებს შეუწყვიტეს სარგოს მიცემა ხალიფას საჭურჭლიდან, მხედრობისათვის, და მათ თვითონ უხდებოდათ ამ ხარჯების გასტუმრება-ო².

მეორე აბასიდის დროს, ე. ი. სწორედ იმ ხალიფა აბდილას (მანსურის) ზეობაში (754-775), რომელსაც დაპატიმრებული ჰყავდა ქართლის ერისმთავარი ნერსე, არაბთა უსამართლობა და ძალმომრეობა სომხეთში არ შეწყვეტილა. კარინის (არზრუმის) ოლქის დაპყრობის შემდეგ, მაგ. ამ ქვეყანას დაადეს სულადი გადასახადი, ჯიზიათი („მარდაპარკ“), მორეკეს აუარება ხალხი და ციხის კედლები ააშენებინეს, ხოლო სომეხებს დააკისრეს ქალაქში ჩასახლებულ არაბებისა და მათი სახლეულების კვება³. ეს იწვევდა სასოწარკვეთილ მოსახლეობის საპასუხო ღონისძიებებს. ჯერ აჯანყდა ვასპურაკანი,

¹ ლევონდი, 127-128
² იქვე, 128-129
³ იქვე, 129-130

არწრუნინათა მეთაურობით¹. შემდეგ მათ სხვა ნახარართა საგვარეულოებზე მიჰყენენ. ყოველთვის ამბოხების მიზეზი აუტანელი ხარკი იყო. ავტორი ხაზგასმით აღნიშნავს რომ სწორედ ამ აბდილა (მანსურ) ხალიფას მეფობაში, როცა სომხეთის მმართველი იყო იაზიდი, ხარკის უღელი მეტისმეტად დაუძიმეს სომხეთს. ვერცხლი გაქრა ქვეყნიდან. ყველა უკანასკნელ სარჩო-საბადებელს იძლეოდა და თავის სულის სახსნელადაც საფასეს ველარ შოულობდა. ამიტომ მრავალი გარბოდა და თავს აფარებდა ხევსუეებსა და გამოქვაბულებში. სხვები კიდევ თავს იხრჩობდნენ თოვლსა და წყალში, რადგანაც ვერ შოულობდნენ, რასაც სთხოვდნენ. ხოლო მოითხოვდნენ კაცის თავზე ხარკს ვერცხლად. ყოველი მონაგებისავან გაძარცული, შებოქილი იყო სომხეთი სილატაკითა და სიგლახაკით, მათ შორის ნახარარებიცა და დიდებულებიც. ზოგჯერ ხალიფა იძულებული ხდებოდა გამოეცვალა მმართველები, მაგრამ ახლები ძველებს არ სჯობდნენ. ყველას სტანჯავდნენ— სამღვდელო პირებს, მთავრებს, უბრალო ხალხს. ცემა, სხვადასხვა სახის საშინელი სასჯელი, შეურაცხყოფა—ყველაფერი მიმართული იყო ხარკის ასაკრფელად². ამან გამოიწვია ახალი დიდი აჯანყება: სომეხმა ნახარარებმა მათს თავზე მოწეულს ამ საშინელ უბედურებას სახელოვანი სიკვდილი არჩიეს და არტავაზდ მამიკონიანის მეთაურობით ეცნენ ვათაყხედებულ მტერს³. ამ აჯანყების დამარცხებამ ვერ ჩააცხრო სომხების მღელვარება. არაბები ეხლა მეტი გამძვინვარებით თხოულობდნენ ხარკს სომხეთის ყველა ოლქში. ქვეყნის მწუხარება კიდევ უფრო გაიზარდა. განსაკუთრებით ამძიმებდა მღვთმარეობას ის გარემოება რომ სომხეთში სრულებით აღარ იშოვებოდა ვერცხლი. მოსახლეობის აღშფოთების ახალი აფეთქების დროს მუშელ მამიკონიანმა და სხვა ნახარარებმა უარი განაცხადეს მორჩილებაზე და არაბთა ერთი გუნდიც გაყლიტეს⁴. ლევონი მსგავსს ბევრს სხვა რამესაც მოგვითხრობს. საყურადღებოა, ჰარუნ აღ-რაშიდის ზეობისათვის (786-809), ამ შემთხვევაში, VIII ს. მიწურულები-სათვის, ლევონი მოგვითხრობს ახალ შევიწროებათა შესახებ სომხეთში, კერძოდ აღნიშნავს რომ ხარკი გააორკეცეს, კისერზე ყველას კვლავ ტყვის ბეჭედი დაადეს და თვითეულ ბეჭედში მრავალ თეთრსა სთხოვდნენ; ხალხი სრულიად გადატაკდა, თავის ქონების პატრონი აღარავინ იყო; ბევრი ნებაყოფლობით სტოვებდა თავის ჯოჯებს და გარბოდა, და ყველაფერი მტერს უფარდებოდა ხელშიო⁵.

¹ იქვე, 130-131
² იქვე, 135-137
³ ი ვე, 137-138
⁴ იქვე, 139
⁵ იქვე, 167-186

ლევონდის მიერ დახატულ ვითარებას სავესებით ადასტურებს არაბი ისტორიკოსი, იაკუბი, რომელიც გვიამბობს რომ ხალიფა ალ-მაჰდის სიკვდილის შემდეგ (785), მთელი არმენია მოცული იყო აჯანყებით, რომელიც ხალიფა მუსას მთელს მეფობაში (785-786) გრძელდებოდა. ხალიფა ჰარუნის მიერ დანიშნულმა მმართველმა ხუზაიმა იბნ-ხაზიმმა ალბათ უდრის ლევონდის მიერ დასახელებულ ხაზმს), რომელიც აქ წელიწადი და ორი თვე მართავდა, აჯანყება ჩააქრო. ქვეყანა დამშვიდდა და მოსახლეობამ მორჩილება აღიარა. მომდევნო მმართველი, იაზიდი, ისე მტკიცედ მართავდა ქვეყანას, რომ განძრევაც კი არავის შეეძლო. შემდეგ, იმავე ჰარუნის მეფობისათვის, მოთხრობილია ქ. ბარდავის მცხოვრებთა აჯანყება (ალვანეთში), სომხეთის ხელახალი ამბოხება, ქ. ბაილაკანის მცხოვრებთა აჯანყება (ალვანეთში). მდგომარეობა სომხეთში სულ უფრო და უფრო ფუჭდებოდა, და ჰარუნმა კვლავ დამსჯელი ჯარები გაგზავნა სომხეთსა და აღარბადაგანში (უკანასკნელში ერთერთი არაბი სარდალი იყო გამდგარი). შემდეგ ისევ აღნიშნულია სომხეთის ახალი აჯანყება. აჯანყების შემდეგ ჰარუნის მიერ დანიშნული მმართველი ისე სასტიკად გაუსწორდა მცხოვრებთ, რომ ქვეყანა დამშვიდდა. ამ ქვეყნების მმართველები, საერთოდ, ჩანს, წამისწამ იცვლებოდნენ, სწორედ პოლიტიკური მდგომარეობის მერყეობის წყალობით. ზოგიერთი უკანასკნელი მმართველის შესახებ, ჰარუნის მეფობაში, ავ უორი კვლავ გვიამბობს: საიდი ცუდად ექცეოდა აქაურ პატრიკებს, ე. ი. ფეოდალებს, რითაც გამოიწვია უკმაყოფილება ბაბ-ულ-აბვაბის (ქ. დარუბანდის) მცხოვრებლებისა, რომელნიც თავს დაესხნენ მის წარმომადგენლებს. ხოლო მმართველი ალი ისე ცუდად იქცეოდა, რომ მის წინააღმდეგ აჯანყდნენ შარვანის მცხოვრებნი და ქვეყანა მღელვარებამ მოიცვა. ზოგი მმართველი, ტაქტიკური მოქმედებით (მეფეებისა და პატრიკების შვილებთან კეთილგანწყობილებით) სულ მოკლე ხნით ზავის ჩამოგდებას ახერხებდა, შემდეგ კი ისევ ირეოდა ქვეყანა. მაგრამ ყველას წააცილა ხუზაიმა იბნ-ხაზიმმა, მეორედ დანიშნულმა, ჩანს მმართველად— შეიპყრო პატრიკები და მეფისშვილები, თავები დასჭრა. მათ და, საერთოდ, ისე ცუდად ექცეოდა რომ უარესი აღარ შეიძლებოდა.

გზადაგზა იაკუბი მოგვითხრობს დიდი შინაური შფოთის შესახებ ამიერ-კავკასიაში მყოფსა და მომქმედ არაბთა შორის, აღვილობრივ არაბ ამირების განდგომას, მათ კავშირს უცხო ძალებთან (მაგ. ზაზარებთან და სხვ.) და ბრძოლას ხალიფას წინააღმდეგ (9—12).

თუ ასეთი მდგომარეობა იყო სომხეთსა და ალვანეთში, ცხადია, დაახლოებით იგივე ვითარება უნდა ვიგულისხმოთ ქართლშიაც.

ამიტომ ცხადია რომ იოანე საბანისძის მიერ აღწერილი ის სიმწვავე ურთიერთობისა, რომელიც ქრისტიანულ-საეკლესიო ლიტერატურული და იდეოლოგიური სამოსელითა აქვს ავტორს წარმოდგენილი, სწორედ ამ ეკონომიურსა და პოლიტიკურ საშოში იბადებოდა. საბანისძეც თვალსაჩინოდ აგვიწერს, კერძოდ, ქართლის ერისმთავრებისა (სათანადოდ, ქართლის გაბატონებულ წრისა) და არაბთა ურთიერთობას.

იოანეს ცნობებით, ქართლს აბასიდების გულისწყრომა ამ დინასტიის უკვე მეორე წარმომადგენლის მეფობაში სწვევია. ხალიფა მანსურს 172—3 წ. ბაღდადში, რომელიც ამდროიდან ხალიფატის სატახტო ქალაქია, დაუბარებია ქართლის ერისმთავარი, ნერსე, და დაუპატიმრებია. ამ ცნობის ავტორი ამტკიცებს რომ დაპატიმრებულს მიზეზი „ბოროტ კაცთა შესმენა“, ე. ი. დაბეზლება იყო, მაგრამ თვით დაბეზლებასაც ვარკვეული პირობები სჭიროდა და ეს ფაქტი აშკარად მიუთითებს ურთიერთობის გაფუჭებაზე ცენტრალურ მთავრობასა და ქართლის მმართველ წრეებს შორის. ამასვე ადასტურებენ შემდეგი ფაქტებიც. ნერსე სამი წელი მჯდარა ბაღდადის საპყრობილეში, სანამ იგი ახალ ხალიფას, მაჰდის არ გაუნთავისუფლებია და ისევ ქართლის ერისმთავრად არ დაუნიშნავს. მაგრამ ნერსეს, ჩანს, აკლდა შეგუების უნარი. არაბები კვლავ უწყობიან მას: „კულად იყო განრისხებაჲ პელმწიფეთა მათ სარკინოზთაჲ ნერსე ერისთავსა ზედა“. ისე „სასტიკად ჰბრძოდეს მას სარკინოზთა ერი“ რომ იგი იძულებული შეიქნა მთელი თავისი ოჯახით და დიდი ამალით ქართლიდან გახიზნულიყო. დარიალის გზით ნერსე გადავიდა ხაზარეთში, სადაც ხაზართა მეფემ იგი, როგორც არაბებთან ნაჩხუბარი და მათი მტერი, კარგად მიიღო, ხოლო ხაზარეთიდან ლტოლვილი ერისმთავარი აფხაზეთში ჩავიდა, სადაც აგრეთვე გულღია მასპინძლები ჰპოვა (გვ. 15—19).

საყურადღებოა რომ მიუხედავად ურთიერთობის ასეთი გამწვავებისა, არაბებს მაინც საჭიროდ მიიჩნდათ ქართლის ერისმთავრის ხელისუფლების არსებობა. გაქცეულ ნერსეს მაგიერ, ქართლის ერისმთავრად, VIII ს. ოთხმოციან წლებში, ვინმე სტეფანოზი დაუნიშნავთ. საყურადღებოა ისიც რომ ეს სტეფანოზი იმავე ნერსეს დისწული ყოფილა, ე. ი., არაბების არჩევანი ქართლის წარჩინებულთა შედარებით ვიწრო წრეში ტრიალებდა. შემდეგში ნერსეც არაბებს ურიგდება და ქართლში ბრუნდება, როგორც კერძო პირი (20).

იაკუბი, როგორც ჩანს, აბასიდების ბრძოლას საქართველოს ადგილობრივ მმართველ წრეებთან ცოტა უფრო ადრე იწყებს. და-

ახლოებით სამოციან წლებს უნდა ეკუთვნოდეს მის მიერ მოთხრობილი ამბავი რომ არმენიაში (აქ ეს ტერმინი ამიერ-კავკასიის მნიშვნელობითაა ნახმარი) მღელვარებამ მოიცვა სანარჩევები, ე. ი., წანარები. პოლიტიკური აზრით, „წანარები“ კახეთის სამთავროს გულისხმობს და ამიტომ აქ აღმ. საქართველოს ამ ნაწილის შესახებაა საუბარი. წანარებს ებრძოდა აბუ-ჯაფარის (ხალიფა, აღმანსური, 754—775) მიერ დანიშნული მმართველი ალ-ჰასანი, რომელმაც ვერაფერი გააწყუო. ამის შესახებ, ისე როგორც წანარების მრავალრიცხოვნობის შესახებაც, ჰასანმა შეატყობინა აბუ-ჯაფარს, რომელმაც ჰასანის საშველად გაგზავნა ამირ იბნ-ისმაილ ალხარისი 20000 მეომრით. ამირი შეხვდა წანარებს და სასტიკი ბრძოლა აუტეხა მათ. ომი რამდენიმე დღე გაგრძელდა და მუსლიმის გამარჯვებით დამთავრდა, ბოლოსდაბოლოს. ამირმა ერთ დღეს 16000 კაცი გაუღიტა, წანართა ლაშქრიდან. შემდეგ იგი ტფილისისაკენ გაემართა, გზაში ამოხოცა ყველა ტყვე, ვინც თან ჰყავდა და ყოველი მხრით მღევარი გამოუყენა წანარებსო¹. ჰარუნ ალ-რაშიდის მეფობისათვის, ე. ი. VIII ს. დამლევისა და IX-ს. დამდევისათვის იგივე იაკუბი გვიამბობს: არ-რაშიდმა მმართველად დანიშნა ხუზაიმა იბნ-ხაზიმი, რომელმაც შეიპყრა პატრიკები [თითქოს ნერსე ერისმთავრის ისტორიის გამოძახილია ეს ამბავი! ს. ჯ.], და მეფისშვილები [სეფეწულები ხომ არ იგულისხმებიან აქ? ს. ჯ.], დასჭრა მათ თავები და, საერთოდ, ისე ცუდად ეპყრობოდა მათ, რომ უარესი აღარ შეიძლება. ამან გამოიწვია აღშფოთება ჯურხანსა [ტექსტში შეცდომით ჯურჯანია] და სანარიაში (წანარეთში) [ე. ი. ქართლსა და კახეთში]. მმართველმა გაგზავნა მათ წინააღმდეგ ლაშქარი, მაგრამ მათ გასწყვიტეს იგი. მაშინ მმართველმა გაგზავნა მათ წინააღმდეგ საიდ იბნ-ალ-ხაისანი იბნ-შუაბი დიდი ჯარით. იგი მანამ ეომებოდა ჯურხანისა და სანარის [ქართლ-კახეთის] მცხოვრებთ, სანამ არ გადარეკა ისინი ქვეყნის ფარგლებიდან. ამის შემდეგ ხუზაიმა წავიდა ტფილისში, სადაც ერთ წელზე ნაკლები დაჰყო, რადგანაც გადაყენებულ იქნა. მის მაგიერ დანიშნა სულაიმან იბნ-იაზიდი, პატიოსანი, მაგრამ უზრუნველი, მოხუცი, რომლის არც ერთი განკარგულება არ სრულდებოდა, ისე რომ ქვეყანა კინალამ გადაუდგა მასო².

ცნობილია რომ აბასიდების პოლიტიკური დაცემის ნიშნები პირველად მართლაც ჰარუნ ალ-რაშიდის გარეგნულად ბრწყინვალე მეფობაში გამოიჩინა. ამიერ-კავკასიისა და საქართველოშიაც, როგორც ვნახეთ, სწორედ ამ დროს ხდება არაბების თვალსაჩინო დასუსტება.

¹ იაკუბი 9.

² იქვე. 12.

ბუნებრივია ამიტომ რომ ასეთს პირობებში ტფილისის ამირას მდგომარეობაზეც სათანადო ცვლილებები განიცადა: ტფილისის ამირა თანდათანობით ადგილობრივ წვრილ ფეოდალურ მფლობელად იქცევა და სათანადოდ ვიწროვდება მისი გავლენის არეც. IX ს. დამდეგიდან ტფილისის ამირას, ჩვეულებრივად, მხოლოდ ქვემო ქართლი ემორჩილება. მხოლოდ ძალიან იშვიათად, ისიც, ჩვეულებრივად, ძალიან მოკლე ხნით, ახერხებენ არაბები თავიანთი გავლენის გავრცელებას მეზობელ თემებზე. ეს მაშინ ხდება ხოლმე, როდესაც ხალიფა ქართლში დამატებითს სამხედრო ძალას ჰგზავნის. წყაროები ასეთ შემთხვევაში ხელახალი დაპყრობის შესახებ ლაპარაკობენ. მაგრამ, არსებითად, ალბათ საქმე გვაქვს მოთარეშებასა და წამიერს, სწრაფად წარმავალ, მორჩილების გამოცხადებასთან. გარდა ამისა, ხალიფას ახალი ექსპედიციების წარმატება ხომ ხალიფასა და ტფილისის ამირების ურთიერთობითაც იყო მნიშვნელოვნად განსაზღვრული.

IX-ს. დამდეგიდან წესად ვხედავთ, რომ ტფილისის ამირა დასახელებულ ვიწრო ფარგლებშია მოკუმშული და თავისი პოლიტიკური მნიშვნელობით ადგილობრივ მთავრების დონეზე დადის. სულ უფროდაუფრო ცხადი ხდება ტფილისის ამირების პარტიკულარიზმიც.

უკვე IX ს. ოციან წლებში გამდგარა მუჰამად იბნ-ატაბი, რომელსაც ხელში ჩაუგდია ჯურხანი (ქართლი) და რომელსაც მოკავშირედ ჰყოლია წანარნი (კახელები). იბნ-ატაბი გააქცევს მის წინააღმდეგ გამოგზავნილს ერთს სარდალს და მხოლოდ შემდეგ ემორჩილება ახალი სავგზეკუციო რაზმის უფროსს, ხალიდ იბნ-იაზიდს, რომელსაც კარგად იცნობენ ქართული წყაროებიც¹. ხალიდმა მოარბია სამხრეთი საქართველოც და ურჩ წანარებსაც, ე. ი. კახეთს, თავს დაესხა. ხალიდი „მედგრად ებრძოდა მათ [წანარებს] ჯურხანში [საქართველოში], გააქცია ისინი, ხელთ ჩაიგდო მათი ჯოგები და, ბოლოს, შემოირიგა იმ პირობით რომ ისინი [წანარები] მოსცემდნენ სამიათას ფაშატ ცხენსა და ოციათასცხვარს. მაგრამ არგასულა დიდი დრო რომ ისინი კვლავ აჯანყდნენ². ალბათ ამ ამბავს გულისხმობს ქართული მატრიანე, როცა გვიამბობს: „მას ჟამსა შეითქუნეს გარდაბანელნი და განაჩინეს ქორეპისკოპოზად ცაჩი, ძე იოვანე ქუაბულისძისა. და

¹ ქცხ. მარ. 219—220; იაკუბი, 15—16. იაკუბის ცნობების ანალიზით ეს უნდა მომხდარიყო აღმაქუჩის ხალიფობაში, 813—833 წ წ, მაგრამ თითქოს არა უადრეს 829 წლისა. შეადო., მარკვარტი, 408—410

² იაკუბი, იქვე

შემდგომად მისსა დასუეს ქორეპისკოპოზხად სამოელ დონაური/კულა-
ლად, მეორედ, მოვიდა იგივე ხალილა არაბი. შეებნეს გარდაბანელ-
ნი გავაზს და გააქციეს ხალილ და მოსწყდა სიმრავლე ფრია-
ლი“¹.

პირველ შემოსვლის დროს, ხალიდს ტფილისის ამირად დაუ-
ნიშნავეს ალი (თუ იაჰია) შუაბისძე². ხოლო მალე ტფილისის ამირად
დამჯდარა ახალი კაცი — „კულად დაჯდა ამირად ტფილისისა საჰაკ
ისმაელისძე“³, რომელიც იმთავითვე, ჩანს ურჩობის გუნებაზე მდგარა.
ოცდაათიან წლების დამდეგს იგი უკვე აღარ ემორჩილება ხალიფას
და ითვისებს აქაურ ხარეს. მის წინააღმდეგ გამოგზავნილი, ქართლ-
ში მესამეჯერ მოსული, ხალიდი, მოკლულ იქნა თუ მოკვდა⁴. | ხალი-
დის მაგიერ ხალიფამ გამოგზავნა მისი შვილი მოჰმედი. „მატიანე
ქართლისაი“ ასე მოგვითხრობს ამ ამბებს: „ხალიდ მოვიდა მესამედ
და მოკლეს ჯავახეთს და ძე მისი მოჰმედ მოვიდა ქართლს. მოერთო
ბაგრატ, ძე აშოტ კურაპალატისა, და მისცა მას ქართლი. გამოვიდა
საჰაკ, ამირა ტფილელი, ლაშქრითა და დადგა რეჰს [თანამედროვე
გორთან, ს. ჯ.], ხოლო მოჰმედ და ბაგრატ წარიდეს უფლისციხე.
და მოვიდეს კახნი გარდაბანელნი შუელად საჰაკისსა, შეიბნეს რეჰს
და იბრძოლეს. და იყო ბრძოლა ძლიერი მათ შორის, არცა იგინი
გაიქცეს და არცა იგინი, ვიდრემდის გაიყარნეს. და აიყარა მოჰმად
და წარვიდა ბარდავად“⁵. | სხვანაირი შედეგი მოჰყოლია ამ ბრძოლას
იაკუბის ცნობით: იგი ამტკიცებს — მოჰმადი იმდენხანს ებრძოდა
სანარეილებსა [უდრის ქართ. მატიანის „კახ გარდაბანელთ“, ს. ჯ.]
და ისჰაკს, სანამ არ გააგდო იგი იმ ქვეყნიდან და ისინიც [სანარეილები]
არ გააქციაო⁶. მაგრამ ქართული ცნობა უფრო სწორი უნდა იყოს —
საჰაკი ამის შემდეგაც ტფილისის ამირაა და ისევ ისე ეურჩება ხა-
ლიფას. | უკანასკნელი, დასასრულ, დიდ სამხედრო ექსპედიციას აწყ-
ობს საჰაკის წინააღმდეგ, ბულა თურქით სათავეში. მატიანით, ბუ-

¹ ქცხ., მარ., 220 და ვარიანტული საკითხავები.

² იქვე.

³ იქვე.

⁴ ქართულ მატიანესთან ერთად ახლოვდეს ამტკიცებს, გვ. 106, რომ ხალიდი მოკლულ იქნა ჯავახეთში, სოფ. ხოზაბირში (ხიზაბაერა? ს. ჯ.), სომხ. წელთა-
აღრიცხვით 290 წ., ე. ი. 841—2—ში. შეადრ., მარკვარტი, 410—411.

⁵ ქცხ., მარ. 220—221 და ვარიანტ. საკითხავები, —წანარებთან ბრძოლა არაბე-
ბისა კიდევ რამდენიმეჯერ აქვს მოხსენებული იაკუბის, იხ., მაგ. გვ. 18

⁶ იაკუბი, 19

უკვე 642 თუ 643 წელს. არაბი ისტორიკოსი ტაბარი მოგვითხრობს, რომ ადარბადაგანის (ჩრდილოეთ ირანის) საბოლოო დაპყრობის წინ, რაც 643 წ. მოხდა, არაბთა მარბიელი რაზმები სხვადასხვა მიმართულებით მთელ ამიერ-კავკასიას მოედნენ: ჰუდჰაიფა გაემართა ალანთა (თუ ალვანთა?) ქვეყნისაკენ, ბუკაირი მულანს დაეცა, სალმან იბნ-რაბია ალვანეთის მოსაზღვრე სომხურ მთიან პროვინციაში შეიჭრა, ხოლო ჰაბიბ იბნ-მასლამა ტფილისისაკენ გაემართა. არაბები უკუქცეულ იქნენ ყოველი მხრიდან, გარდა ბუკაირის რაზმისა, რომელმაც დაიპყრო და დახარკა მულანიო¹⁾. ამავე ამბავს გულისხმობს, ალბათ, სომხური ცნობა რომ არარატის ოლქში მდგომმა (არაბთა) ჯარმა მახვილით გაიარა ტაოს, ქართლისა და ალვანეთის მხარეებამდის და დიდი დავლა და ალავი იშოვნაო²⁾. ცხადია რომ პოლიტიკურად არაბთა ეს პირველი ლაშქრობა საქართველოში უშედეგოდ დამთავრებულა მართლაც, არამც თუ ქართლისათვის, არამედ უფრო მისაწვდომი სომხეთისათვისაც, — მიუხედავად იმისა რომ ამ ქვეყნის დედაქალაქი დვინი არაბებმა, როგორც ნათქვამი იყო, უკვე 640 წ. აიღეს, — მუსლიმების პირველი შემოსევები ჯერ კიდევ დაპყრობას არ მოასწავებდა. ხალიფას რაზმები, ქვეყნის მოთარეშების შემდეგ, იძულებული ხდებოდნენ უკან გაბრუნებულიყვნენ. სომხეთში, ორმოციან წლებისათვის, სამი ასეთი შემოსევა აღნიშნული (640, 642—3, 650 წ.წ.). ამ ხნის განმავლობაში მთელი ქვეყანა ბიზანტიის კეისრის უზენაეს ხელისუფლებას აღიარებდა, არაბთა შემოსევებს კი მხოლოდ ყაჩაღური ხასიათი ჰქონდა. ადგილობრივ მთავართა პოლიტიკაც ცვალებადი იყო, ისინი ხან არაბების მხარეს გადადიოდნენ, ხან ბიზანტიურ ორიენტაციას უბრუნდებოდნენ. სომხეთის დაპყრობას (ისიც არა საბოლოოდ) არაბთა მიერ სომეხი მკვლევარნი VII ს. ორმოცდაათიან წლებს მიაკუთვნებენ³⁾.

¹⁾ G' h a z a r i a n, Armenien unter der arabischen Herrschaft bis zur Entstehung des Bagratidenreiches, Marburg, 1903 (ქვემოთ — ყველგან — დახარბაი), გვ. 17 — 18, ცნობა ეკუთვნის ტაბარს.

²⁾ **Ա Յ Է Լ Ո Ս**, **Մասնաձևն ի Հերակն**, პეტერბურგის გამოც. 1879 წლ. (ქვემოთ ყველგან — სტეფოსი), გვ. 118.

³⁾ დახარბაიანთ, 35 — 37, — როსელიც სტეფოსს, როგორც წყარო, სამართლიანად უპირატესობას ანიჭებს ბალაძორი წინაშე, — არაბთა პირველი შემოსევა სომხეთში მოხდა ომარის ხეობაში, მაგრამ მალე აოაბებმა ხელი აიღეს ამ ქვეყანაზე და იგი ისევ ბიზანტიელებს დაუბრუნდა. 653 წ. სომეხები ხეაყოფლობით დაემორჩილნენ არაბებს. ორი წლის შემდეგ, როცა ბერძენთა ჯარებმა ქვეყანა კვლავ დაიპყრეს, არაბებმა ისევ დალაშქრეს ქვეყანა და დაიპყრეს იგი სისაქანსა, ალვანეთსა და საქართველოსთან ერთად. ამჟამად არაბებმა აქ გასძლეს მხოლოდ 657 წლამდის, როცა სირიაში არეულობა დაიწყო, და სომხეთი კვლავ ბერძენთა ხელში გადავიდა. მაგრამ მალე კვლავ ხალიფა დავაატრონა ქვეყანას: თავის გამეფებისას, 661 წ., მთავიამ წერილობით მოსთხოვა სომეხებს მორჩილება და ხარკის გადახდა. კათალიკოსმა და მთავრებმა შეასრულეს ეს მოთხოვნა. — სო-

დაახლოებით ასევე ვითარდებოდა არაბ-ქართველთა ურთიერთობა ამ ხანაში. შედარებით მყარ შედეგებს ქართლში არაბები მხოლოდ მეშვიდე საუკუნის ორმოცდაათიან წლებში აღწევენ. არაბულ, სომხურ და ბიზანტიურ ცნობების შედარებითი შესწავლით საკმაოდ კარგად ირკვევა არაბთა მიერ ქართლის პირველი დაპყრობის ამბავი.

652 წ., როცა სომხეთის მმართველი, თეოდოროს რშტუნი, გადაუდგა ბიზანტიელებს და არაბებს დაუმორჩილა თავისი ქვეყანა, სომეხი თანამედროვე მემატეანის, სებეოსის, ცნობით, მასთან (რშტუნისთან) თანხმობაში ყოფილან (*ჩხუ რუყ ზამა მქარან*) ქართველი, ალვანელი და სივნიელი (იგულისხმება—მთავრები). რა რეალურ შინაარსისა იყო ეს კავშირი, ან რას ემყარებოდა იგი, — არ ჩანს. როცა კონსტანტინე კეისარმა (III), ამ განდგომის საპასუხოდ, თეოდოროსის წინააღმდეგ სათანადო ღონისძიებანი მიიღო და მემბოხეების წინააღმდეგ ლაშქარი გაუძახა, თეოდოროსთან ერთად, და, ვითომც, მისივე ბრძანებით, თავთავიანთ ქვეყნებისაკენ გაეშურნენ ქართველი, ალვანელი და სივნიელი მთავრები და იქ გამაგრდნენ¹⁾. შემდეგ, იმავე მწერლის ცნობით, როცა კეისარმა სომხეთის უდიდესი ნაწილი კვლავ თავის გავლენის სფეროში მოაქცია და, აირარატის ოლქის დალაშქერის შემდეგ ქ. დვინში დაბანაკდა, აქედან მან რაზმები დაგზავნა „სახეპურო გუნდსა“ (*სხიქრა-ლან გუნქან*), ქართლსა, ალვანეთსა და სივნიეთში, რათა გათიშვა შეეტანა მათს კავშირში (გამოეთიშა ისინი კავშირისაგან, შეთანხმებისაგან, *გახახი გუთია ჩ მქარანოცქსნს*; აქ ალბათ იგულისხმება კავშირი და შეთანხმება ურთიერთშორის და თეოდორის რშტუნისთან). ალვანეთი, სივნიეთი და „სახეპურო გუნდი“ არ დამორჩილდნენ კეისარს, რის გამოც ეს ქვეყნები დაარბიეს და აიალაფესო²⁾.

მხეთის პირველ დაპყრობას ორმოცდაათიან წლებში დასდებს საკითხის უკანასკნელი მკვლევარი, პროფ. მანანდიანიც: *ჯ. შანაზიუკან, შანურ ისტორიო-ქრონიკერ, მსკსან, 1932.* — ლევონდიც (*შათილქჩხ უსიუხაკ მსბქ ქარაილხოქ ჯაკიე, II-წ., 1887*), გვ. 11, ადასტურებს რომ პირველი შემოსევების შემდეგ, ორმოციან წლებში, არაბები ათი წლას განმავლობაში აღარ შესულან სომხეთში.

¹⁾ სებეოსი, 138 — 139; სებეოსით, ეს ამბავი მომხდარა კონსტანტინე III-ის მეთორმეტე წელს, ე. ი., 653-ში (ჩვეულებრივად, კონსტანტინეს გამეფებას 641-ში დასდებენ). მაგრამ იმ ადგილებიდან, სადაც სებეოსი სხვა სინქრონისტულ თარიღებსაც იძლევა, ჩანს რომ იგი კონსტანტინე III-ის მთხოვას 640-იდან იწყებს და ჩვენც ამ გარეშობას ვითვალისწინებთ ჩვენს ანგარიშში. ამ კერძო შემთხვევაში 652 წ. კარგად ეთანხმება მომდევნო ამბების ქრონოლოგიას.

²⁾ სებეოსი, 139—140. ეს ამბავი ხდება, ავტორის განსაზღვრით, კონსტანტინე კეისარის მე-12 წელსა და ისმარტელთა ბატონობის (იგულისხმება ხალიფების ხეობა; 632 წ. და შემდეგ) მე-20 წელს, ე. ი. ითავ 652 წ.

გამოდის რომ ქართლი, ამ ქვეყნებისაგან განსხვავებით, დამორჩილდა კეისარს და, ამიტომ აობრებასაც ვადარჩა. ასეთი დასკვნა სებეოსის ცნობების მიხედვით დადასტურებას პოულობს მეორე სომეხი მემათიანის, იოანე დრასხანაკერტელის (IX ს. დამდეგი), პირდაპირი ჩვენებით. იოანე მოგვითხრობს კონსტანტინე კეისრის ვალაშქრების შესახებ განმდგარი სომხეთის წინააღმდეგ და დასძენს: „არავინ აღმოჩნდა მისი მორჩილების [მსურველი], ქართველთა ქვეყნის გარდა“¹).

რომ, მართლაც, ქართლზე ამ დროს არაბებს ჯერ კიდევ არავითარი გავლენა არ ჰქონდათ, ეს ჩანს შემდგომი შოთხრობიდან. როცა კეისარი უკან გაბრუნდა, თეოდოროს რმტუნი ისევ შეუდგა ძველი მდგომარეობის აღდგენის ცდას. ეს ცდა იმით იყო გაადვილებული რომ ზამთრის დღეების გასვლის გამო, დიდი ღლესასწაულის (იგულისხმება აღდგომა) მოახლოვებისას, რომაელებმა ასწრაფებით დასტოვეს სომხეთი და ტაოში გაიქცნენო. ეს უკანდახევა იმით აიხსნება რომ არაბებს, ცხელი ქვეყნის შეილებს, ზამთარში საომარი ოპერაციების წარმოება უძნელდებოდათ, გაზაფხულის დადგომასთან-კი ამ მხრივ ხელ-ფეხი ეხსნებოდათ. ცხადია, მაშასადამე, რომ მათს მოწინააღმდეგეს თავისი საკუთარი ძალების იმედი ცოტა დარჩენოდა. მართლაც, თეოდოროსი, რომელსაც ადრევე მიეღო არაბებისგან დამხმარე სამხედრო რაზმი, ეხლა თვითონ წავიდა დამასკოში. აქ, ისმაილელთა მთავარმა მოავიამ იგი დაასაჩუქრა და მისცა სომხეთის, ქართლის, ალვანეთისა და სივნიეთის მთავრობა, ვიდრე კაკოჰანდის (კავკასიონანდის) და ჭორამდის (დარუბანდამდის). ამასთან ერთად პირობა დაუდო თეოდოროსს მორჩილებაში მოეყვანა ეს ქვეყანა²). მაშასადამე, მოავიას „სულგრძელი“ საჩუქარი ცარიელი აღთქმა იყო და იგი რეალური შინაარსით თვით თეოდოროსს უნდა აეცსო ჩამოთვლილ ქვეყნების დაპყრობით. უეჭველია რომ დასაპყრობ ქვეყნების რიცხვს, პირველ რიგში, ქართლიც ეკუთვნოდა.

მართლაც რომ არაბები და მათი ადგილობრივი აგენტები მხოლოდ აპირებდენ ქართლის დაპყრობას, ესეც მკაფიოდ ჩანს შემდგომი ცნობებიდან. კონსტანტინე კეისრის მე-13 წელს, ე. ი., 653 წ., არაბებმა საშინელი დამარცხება განიცადეს, ქალკედონთან, საზღვაო ბრძოლაში ბიზანტიელების წინააღმდეგ. არაბები იძულებული შეიქნენ უკან დაეხიათ. შემოდგომის გასვლისა და ზამთრის მოახლოვებისას არაბთა ჯარი მოვიდა და დაბანაკდა დენიში. იგი ფი-

1) *გიქანარო კაქიიქიის ზეპაქსანსკეროსეტიე შათიიქის ჯაკიე*, მოსკ. გამ. 1853 წ. (=დრასხანაკერტელი), გვ. 49.

2) სებეოსი, 143.

ბა უნდა იყოს სინამდვილეს დაშორებული, რომლის მიხედვითაც იგი ჰუნების ერთერთი ტომი იყო, იქნებ ის ჰუნები, რომელნიც VI ს. ჰუნებად — საბირებად იწოდებოდნენ. ზოგიერთი ისტორიული წყარო მაგ., სომეხი მწერლები — მოსე კალანკატუელი, ლეონტი და სხვ., ხაზარებს თანაბრად ჰუნების სახელწოდებითაც იხსენიებს¹. მართლაც, ხაზარები ერთბაშად ჩნდებიან იმ მიწაწყალზე, ჩრდილოეთ-კავკასიაში, სადაც VI ს. მხოლოდ ჰუნთა სხვადასხვა ტომი იხსენიება. VII ს. დამდეგს ხაზარები უკვე გაბატონებული არიან ჩრდ. კავკასიაში. ზემოთ ვნახეთ თუ როგორი როლი ითამაშეს ხაზარებმა ჰერაკლე კეისრის ომებში.

თურქებად სფვლიან ხაზარებს ძველი ქართველი მემატიანე (როდესაც არაბ სარდლის, ბულა თურქის თანამეტომეებად ასახელებს (ნათ), ძველი სომეხი მწერლები (მაგ., ლეონტი), ავტორიტეტული არაბი ისტორიკოსები (მაგ., ბალაძორი, იაკუბი). თურქულია აგრეთვე ხაზარების სოციალურ—პოლიტიკური ტერმინოლოგია, რამდენადაც ჩვენ მას ვიცნობთ (ხაკანი, ბაგი ანუ ბეგი და სხვ.)

ხაზარებმა ადრევე შექმნეს საკმაოდ ძლიერი სახელმწიფო ჩრდილოეთ კავკასიაში. VIII და IX ს. და X ს. დამდეგს ხაზართა სამფლობელო გადაჭიმულია ვოლგიდან ყირიმამდის. სამეფოს მეთაურის, ხაკანის, ჩვეულებრივი რეზიდენციაა ქალაქი სარილ-შარი ანუ იტილი, დაახლ. დღევ. ასტრახანის მახლობლად. ხაზარეთის პოლიტიკურ მნიშვნელობაზე მიუთითებს ბუზხატის მთავრობის დიპლომატიური ეთიკეტი, რომელიც საერთაშორისო მიმართებებში ხაზართა ხაკანს მეტს პატივს მიაკუთნებდა, ვიდრე რომის პაპს, ფრანგთა მეფეს ან რუსთა მთავარს.

განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი იყო ხაზარების სავაჭრო საშუაშელო როლი, მაგრამ ამის შესახებ დაწვრილებით ქვემოთ იქნება საუბარი. აქ შეიძლება მხოლოდ ის საინტერესო ფაქტი იყოს აღნიშნული რომ, საფიქრებელია, სწორედ ამ საერთაშორისო — სავაჭრო ინტერესების ნიადაგზე ხდება ხაზართა მმართველი წრეების მიერ იუდაიზმის მიღება. ავტორიტეტულ მკვლევართა აზრით, რაც აგრეთვე იქცევეს ჩვენს ყურადღებას, ხაზართა მოქცევა კავკასიასა და ყირიმში მცხოვრებმა ებრაელებმა მოახდინეს².

¹ კალანკატუელი, ჩაწ. II, თავი XI და XXVI და სხვ.

² ГАРКАВИ, Сказания еврейск. писателей о Хазарах. Труды ВООПАО, ч XVII 2:9. ხაზართა შესახებ უფრო დაწვრილებით იხ. მარკვარტის დასახელებული ნაშრომი.

**წ 6 არაბთა მფლობე-
ლობის საბოლოო და-
მკვიდრება ქართლში**

ამიერ-კავკასიის საბოლოო დაპყრობა, რო-
გორც უკვე იყო ნათქვამი, ხდება VIII ს.
პირველ ნახევარში.

საერთოდ, ამიერ-კავკასია ხალიფების ინტენ-
სიურ ყურადღების საგნად იქცევა ვალიდ I-ის მეფობაში (705—715 წწ.),
რომელიც ხალიფატის გარეგანი ექსპანსიისა და დაპყრობითი ომების
შენიტად ითვლება. რომ VIII ს. დამდეგს არაბები მსხდარან ტფილისში,
ამას შემოიარდნის გარდა, მათი აქ 704—5 წ. მოჭრილი ფული
ამტყიცებს, მაგრამ მომდევნო წლებში პოლიტიკურ მდგომარეობას
ისევ რაღაც ცვლილება უნდა განეცადა, რადგანაც ქართლს არაბები
ხელახლა მოველინენ ხალიფა ჰიშამის მეფობაში (724—743 წ. წ.),
როგორც ჩანს, ისევ სამხედრო ექსპედიციის წესით. ოციან წლებში
(დაახლოებით 723—725 წ. წ.) ქართლში შემოსულა არაბთა სარ-
დალი ჯარაჰ იბნ - აბდულაჰი, რომელიც სპეციალურად იყო გაგზა-
ვნილი ხალიფას მიერ ხაზარების წინააღმდეგ¹.

ქართლის მმართველებს ჯარაჰისათვის წარუდგენიათ ჰაბიბ იბნ-
მასლამას მიერ გაცემული დაცვის სიგელი, რომელიც ჯარაჰს გა-
ნუახლებია, ე. ი., კვლავ აღუდგენია ურთიერთობის ძველი პირო-
ბები. ჯარაჰის გაცემული დოკუმენტი ზოგიერთ ახალ მუხლს შეი-
ცავს, რომელნიც სპეციალურ განმარტებას საჭიროებენ. სამწუხაროდ,
საბუთის ტექსტში მრავალი ბუნდოვანი ადგილია. ერთი რამ მაინც
უნდა აღინიშნოს — საბუთი ისეთს საერთო შთაბეჭდილებას სტოვებს,
თითქოს იგი გაცემული იყოს მხოლოდ ქ. ტფილისისა და ქვემო—
ქართლის (ქართველთა საპიტიახშოს) მმართველ წრეებისადმი.

მაგრამ ჯარაჰის მოქმედება ვერ გამოდგა იღბლიანი. მისი ექსპე-
დიციები, საბოლოოდ, საშინელი მარცხით დამთავრდა — სარდალი
მთელი თავისი ჯარით დაიღუპა ხაზარებთან ბრძოლაში. რა თქმა

¹) ჯარაჰი კარგად ცნობილი ისტორიული პირია. მას ადმინისტრატიული თანამ-
დებობანი ეჭირა, ჩვეულებრივად, ხალიფატის განაპირა რაიონებში. 717—719 წწ.
იყო ხორასანის მმართველად, სადაც თავი გამოიჩინა, როგორც მკაცრი პოლიტი-
კის მომხრემ, რომელსაც საჭიროდ მიანდა ამ ქვეყნის მართვა მათრახის და
ზმლის საშუალებით. მოკლულ იქნა 730 წ. იხ. Согдийский сборник, Ленин-
град, 1934, გვ. 59—61. ხაზარეთში ჯარაჰი პირველად შეიჭრა, იაკუბის ცნობით, —
ქუხეს გაჰ., 6—104 წ. —722—3 წ.; მეორედ იგი ამ ქვეყანაში ლაშქრობს უკვე
ფარიალით და ეს ხდება 106—724—5 წ., იქვე, 6—7. ალბათ ამ ექსპედიციის
დროს გაიარა ჯარაჰმა ქართლზე. ამავე ლაშქრობას უნდა გულისხმობდეს
მ. კალანკატუელი, 258—9, როცა ამბობს რომ „ჯარაჰი მეორე გზის აფხა-
ზეთით შევიდა ხაზარეთში“ (თუმცა საკითხავია: მეორედ აფხაზეთით, თუ მეორედ
ხაზარეთში?). კალანკატუელი ამ ამბავს ათარიღებს 729—730 წლით. — იხ. ავ-
რეთეე Marquart, Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge, 11, 17, 18, 20.

დაუჯერებელი ამბავია. ყოველ შემთხვევაში, ამ ამბებს არ შეეძლო მთლად ჩაეელო ჩვენი ქვეყნისათვის.

შესაძლებელია ვიფიქროთ რომ მსგავს მოვლენებთან (ხაზარების გადმოსვლასთან?) იყო დაკავშირებული, ხალიფა მანსურის დროს, არმენიის მმართველის იაზიდის მოქმედება, რომელმაც ისე დაამარცხა წანარები, რომ აიძულა ისინი ხარაჯა ეხადნათო¹. წანარების ბედი კი, ამ დროს, მკიდროდ არის დაკავშირებული კახეთთან.

უკანასკნელად, ლევონდი გვიამბობს რომ ხალიფა ჰარუნმა (786—809) თავის ძმას ოვბედლას, რომელიც ებრძოდა ხალიფას, საგამგეოდ დაუთმო ადარბადაგანი, სომხეთი, ქართლი და ალვანეთი. ოვბედლამ თავისი მმართველები დანიშნა ამ ქვეყნებში, და აქაური საქმეების მოსაწესრიგებლად თვითონ ჩამოვიდა ქალაქ ბარდავშიო². ამ ამბებში უკვე მოცემულია თესლი აღნიშნული ქვეყნების ჩამომორებისა ხალიფატისაგან.

§ 7 საერთო განვითარება VII და VIII სს. პერიოდი, რომლის ფარგლებშიაც ეხლა გვსურს საქართველოს საერთო განვითარება განვიხილოთ, იწყება VII ს. მეორე ნახევრიდან, მიახლოებით და, ასევე მიახლოებით, თავდება IX ს. შუაწლებით. ამ ხნის განმავლობაში აღმოსავლეთ საქართველოსათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა არაბთა ბატონობას.

როგორც ზემოთ იყო გამორკვეული, ამ ბატონობის საბოლოო დამყარება ქართლში VIII ს. ოცდაათიან წლებისათვის უნდა წარმოვიდგინოთ. VII ს. მეორე ნახევარში იგი ისტორიულ დროის მხოლოდ ცალკე მონაკვეთებში არის საგულისხმებელი.

არა ნაკლებ მნიშვნელოვანია განვითარება თვით ხალიფატის საერთო ხასიათისა და მისი რეჟიმისა დაპყრობილ ქვეყნებში. თავდაპირველად არაბები დაპყრობილ ქვეყნების შინაურ სამოქალაქო მმართველობაში არ ერეოდნენ. მათ ამისთვის არც რაიმე სახელმწიფოებრივი გამოცდილება ჰქონდათ, არც სათანადო რესურსები გააჩნდათ. იმ ადმინისტრაციულ საჭიროებათა დაკმაყოფილებისათვის, რომელნიც სრული აუცილებლობით მაინც უნდა წამოჭრილიყვნენ დამპყრობელთა წინაშე, არაბები იძულებული ხდებოდნენ ადგილობრივ ძალებისათვის მიემართათ — ბიზანტიელ ან სპარსელ ძველ მოხელეებისათვის, თუ ისინი კიდევ არსებობდნენ, და თვით ეროვნულ ავტონომიურ დაწესებულებებისა ან შათი ნაშთებისათვის. ერთად-

¹ ბალაძორი, 20.

² ლევონდი, 166—167.

ერთი საგანი, რომელიც თავდაპირველად არაბებს დაპყრობილ ქვე-
ნებში აინტერესებდათ, იყო ხარკის დროული და წესიერი მიღება
და, საერთოდ, იმ ბეგარის განაღდება, რომელიც დამარცხებულთა
ქედზე იყო დადებული. ამ მოვალეობის შესასრულებლად იყენებდენ
სწორედ არაბები ადგილობრივს ადმინისტრაციულ აპარატს. ამიტომ
თითქმის ყველა დაპყრობილ ქვეყანაში არაბულ მმართველობის სტე-
რეოტიპულ ფორმას ვხედავთ: უზენაესი მმართველია ადგილობრივ
არაბულ სამხედრო ძალთა სარდალი, რომელიც ხალიფა მოადგი-
ლედ ითვლება; მის განკარგულებას ექვემდებარებიან ადგილობრივი
მოხელეები და ადგილობრივ ავტონომიურ ინსტიტუტების მეთაუ-
რები—ადგილობრივი მთავრები; ხალიფას ხელში ამ მთავრებს ის
მნიშვნელობაც აქვთ რომ მათი საშუალებით ხალიფა კონტროლს
უწევს თავის პროვინციულ მოადგილეების სეპარატისტულ ტენდენ-
ციებს. მაგრამ ეს ურთიერთობა განიცდიდა განვითარებას და თან-
დათანობით იცვლიდა სახეს.

უფრო ნელა და ნაკლები სიძლიერით, იცვლებოდა არაბული სა-
ხარკო და საბეგრო სისტემაც. ამ მხრივ არსებითად ძალიან დიდ-
ხანს იცავს თავს მეორე ხალიფას, ომარის, მიერ შემუშავებული და
დადგენილი წესები და პრინციპები, დამყარებული თვით ძუჰამადის
ჩვენებებსა და პრაქტიკაზე. ყველა დაპყრობილი ქვეყნის მთელი მი-
წაწყალი გამოცხადებული იყო ხალიფატის სახელმწიფო მამულად.
ძველი მესაკუთრენი ინარჩუნებდენ მფლობელობის უფლებებს, მაგ-
რამ იხილდენ გარკვეულ გადასახადებს: 1) **ჯიზიათს**, პირად გადა-
სახადს, რომელიც სავალდებულო იყო ყველა „ურწმუნოსათვის“,
ე. ი. არამუსლიმანისათვის, 2) **ხარაჯს**, სამამულო გადასახადს, რო-
მელიც შეფარდებული იყო ადგილმამულის სივრცესთან და 3) **სა-
ბინაო გადასახადს** (არაბულ რაზმების ადგილობრივ ბანაკობასთან
დაკავშირებული ხარჯები). ძალიან იშვიათად, მოსახლეობის რაიმე
განსაკუთრებული დამსახურებისა ან ღვაწლის გამო დამპყრობელთა
წინაშე, მოსახლეობა შეიძლებოდა განთავისუფლებული ყოფილიყო
სამამულო გადასახადის, ხარაჯისგან (ასე მოიქცნენ არაბები, მაგ.,
სირიაში, რადგანაც სირიის მოსახლეობამ არაბებს დიდი დახმარება
გაუწია ამ ქვეყნის დაპყრობის დროს), მაგრამ პირადი გადასახადი-
საგან, ჯიზიათისაგან, არავინ არ იყო თავისუფალი, ვინც კი ისლამს
არ აღიარებდა. აბსოლუტური უმრავლესობა იმ ხალხებისა, რომელ-
ნიც დაექვემდებარნენ არაბთა ბატონობას, მაზნც ჯიზიათთან ერ-
თად იხილდა ხარაჯსაც. ეს იყო ძალიან მაღალი, ერთხელდასამუ-
დამოდ დადგენილი, — ოდენობის მხრივ, — გადასახადი, რომელიც არ
ითვალისწინებდა მიწის ნამდვილ მფლობელის ზომასა და ხასიათს.

ხარაჯის გადახდისათვის პასუხისმგებელი იყო ესათუის თემი მთლიანად. ერთი რომელიმე ინდივიდუალური გადახდელის გალატაკების შემთხვევაში მისი გადასახადი ეწერებოდა მის მეზობლებს. ამიტომ თვით შიშისმკირავის პიროვნება არაბებს არ აინტერესებდათ და ამიტომვე ცალკე მიწის ნაჭრების ყიდვა-გაყიდვა აკრძალული არ იყო. მთელი მიწა გაზომილი და კადასტრდადებული იყო და იგულისხმებოდა რომ მტკიცედ განსაზღვრული რაოდენობა გადასახადისა არ შეიძლებოდა შეცვლილიყო მიწის მიმოქცევისა და მიწის მკირავთა გამოცვლის გამო.

გარდა ამ წესებისა, იმთავითვე დიდი სისასტიკით დადგენილი იყო რომ არც ერთ მუსლიმს არაბეთის გარეშე არა აქვს უფლება შეიძინოს უძრავი საკუთრება და ხელი მიჰყოს სოფლის მეურნეობას. ერთი მუქა გამარჯვებულ მეომრებისა იჯდა ამა თუ იმ დაპყრობილ ქვეყანაში და იკვებებოდა დამარცხებულ მიწის მუშების შრომის პროდუქტით. ერთადერთ თავისთვის შესაფერის საქმედ დაპყრობელებს ომიანობა და სამხედრო ვარჯიშობა მიაჩნდათ, დაპყრობილთა სვედ-კი შრომა და მორჩილება იყო გამოცხადებული. რუსთაველის კლასიკური ფორმულით რომ ვთქვათ არაბ „მეომრის“ ფუნქციად „გულოვნობა“ იყო დასახული, ურწმუნო, დამორჩილებულ, „მუშებდა“ კი „მიწყვი მუშაკობა“. ამ ორ ფენას შორის არსებულ საზღვრის წაუშლელობის მიზნით იყო სწორედ არაბთა მიწისმფლობელობა აკრძალული დაპყრობილ ქვეყნებში. იმავე მიზანს ემსახურებოდა სხვა დადგენილებებიც: არავის არ ჰქონდა ნება „მართლმადიდებელ“, ე. ი. ისლამის, გზისგან გადაექცია არაბი, დაპყრობილებს წართმეული ჰქონდათ იარაღის ტარების უფლება, მათ აგრეთვე არაბებისგან განსხვავებული ტანისამოსი უნდა სცმოდათ, სატარებლად შეეძლოთ მხოლოდ ვირი და ჯორი გამოეყენებინათ (ცხენი, მხოლოდ არაბებისთვის განკუთვნილი, დაპყრობილთათვის აკრძალული იყო) და სხვადასხვა. თავისთავად ცხადია ყოველივე აღნიშნულის განხორციელება, ხშირად, ძალიან ძნელი, და, ზოგჯერ, შეუძლებელიც იყო.

თუ ხარკს მიუმატებთ ომის ნადავლს ანუ ალაფს და თვით მუსლიმების სახელმწიფო გადასახადს ანუ ე. წ. „გადასახადს ლარიბთა სასარგებლოდ“, მივიღებთ ხალიფატის სახელმწიფო შემოსავლის ძირითად მუხლებს. თეორიულად მთელი ეს სახელმწიფო შემოსავალი ითვლებოდა ყველა მუსლიმის საერთო საკუთრებად. იგულისხმებოდა, რათქმაუნდა, რომ სახელმწიფო შემოსავლის ერთი ნაწილი განკუთვნილი უნდა ყოფილიყო საერთო სარწმუნოებრივ და სახელმწიფოებრივ საჭიროებების დასაკმაყოფილებლად. ომის ნადავლიდან, მაგ., ასეთ

ნაწილად ერთი მეხუთედი ითვლებოდა. დანარჩენი, აგრეთვე თეორიის მიხედვით, თანასწორად უნდა განაწილებულიყო მუსლიმებ შორის. ომარისვე მიერ 647 წ. დაარსებულ იქნა უმაღლესი საფინანსო სამმართველო, რომელიც აწარმოებდა შემოსავალ-გასავლის სწორ აღრიცხვას და თვითეულის ნაწილის ანგარიშს საერთო შემოსავალში, ტომებისა და ოჯახების სიების მიხედვით. ამრიგად, გამოთვლილი იყო ხოლმე თვითეული ოჯახის წლიური შემოსავალი, რომელიც მაინც თანაბარი არ იყო, რადგანაც გათვალისწინებული იყო ნათესაური სიახლოე მუჰამადთან, ისლამის მიღების დრო და მონაწილეობა ომებში ურწმუნოთა წინააღმდეგ. უმცირესი წილიც განაყოფიდან იმდენად მნიშვნელოვანი იყო რომ სავსებით აკმაყოფილებდა შორეულ ქვეყნებში მებრძოლ არაბების მოთხოვნილებებს და შეუმჩნეველს ხდიდა მათთვის სამშობლოს გარეთ მემამულეობის აკრძალვას. მეორე მხრით, სახელმწიფო შემოსავალი სწვდებოდა ყველა მუსლიმს იმიტომ რომ თავდაპირველად სახელმწიფო გასავალი შედარებით უმნიშვნელო იყო — ეს გასავალი უმთავრესად და თითქმის მხოლოდ სამხედრო ხარჯებთან იყო დაკავშირებული¹.

ყოველივე ზემოაღწერილი განიცილიდა თანდათანობით ევოლუციას, რომლის ახალ ფაქტებსაც ჩვენ ქვემოთ ვავეცნობით. აქ საჭიროა წარმოვიდგინოთ ქართლის თავდაპირველი ვითარება არაბთა მფლობელობის პირობებში.

უფრო გვიანდელი ქართველი მემატიანე ასე ასწერს არაბ-ქართველთა ურთიერთობას: „ამიერითგან იწყო შემცირებად მეფობამან დიდთა მათ მეფეთა ხოსროვანთამან: პირველად — უფლება სარკინოზთა განდიდნა და მათგან მიეცა ყოველი ესე ქუეყანა ჟამითი-ჟამად რბევასა და ოხრებასა, მეორედ — იქმნა სიმრავლე მთავართა ქუეყანასა ქართლისასა და შეერია ბრძოლა — იქმნეს მტერ ურთიერთას: და უკუეთუ ვინმე გამოჩნდის, რომელი — მცა ღირს იყო მეფედ შვილთა შორის ვახტანგისათა, იქმნის შემცირებულ სარკინოზთაგან, რამეთუ დაიპყრეს ქალაქი ტფილისი აგარიანთა, შეიქმნეს სახლად საყოფელად თუისად, მიიღებდეს ხარკსა ქუეყანისა ამისგან, რომელსა ჰრქუიან ხარაჯა, რამეთუ, განგებითა ღმრთისათა, სიმრავლისათვის ცოდვთა ჩუენთასა, განდიდნა ნათესავი აგარიანთა“². აქ ბევრი რამეა შეცთომით მოთხრობილი: ხოსროვან მეფეთა — ე. ი., ძველი ქართლის სამეფო-საგვარეულო არაბთა შემოსევის დროისათვის უკვე დიდი ხნის განადგურებული იყო. თუ არაბები ვისიმე „გამეფებას“ აბრკოლებდენ, ყო-

¹ А. Мюллер, кн. II, гл. III. — ხარაჯის საკითხის თეორიულ ვითარებისათვის იხ. ზალაძორი, №0-32: „დებულება სახარაჯო მიწების შესახებ“
² ქცხ. მარ. 217

ველ შემთხვევაში ეს გორგასლის შვილნი არ უნდა ყოფილიყვნენ და სხვ. სხვაფრივ, მემატიანის ჩვენება გამოყენების ღირსია. ისტორიულ სინამდვილეს შეეფერება მითითება რომ არაბები ჯერ „ჟამითი-ჟამად“, ე. ი. დროგამოშვებით, „რბევასა და ოხრებას“ აწარმოებდნენ ქართლში, შემდეგ კი ისინი ახერხებენ საბოლოო დამკვიდრებას ქართლში—„სახლად სამყოფელად“, რეზიდენციად, იხდიან ტფილისს, და ეს მაშინ ხდება როცა საერთოდ „განდიდნა ნათესავი ავარიანთა“, გაძლიერდა არაბთა ტომი. შემდეგ, განსაკუთრებით საყურადღებოა, აგრეთვე ცნობა, **ხარაჯის** შესახებ—მემატიანის მტკიცებით, ხარკი, რომელსაც არაბები იღებენ ქართლიდან, სწორედ ხარაჯის ფორმას ატარებს. თუ მოვიგონებთ რომ უკვე ჰაბიბეს ექსპედიციის შესახებ არსებობს ცნობა რომ ამ სარდალმა საქართველოს, ან, ყოველ შემთხვევაში, მოსაზღვრე ზოგიერთ პროვინციას ჯიზიათთან ერთად ხარაჯიც დაადო გადასახადად, ადვილად დავიჯერებთ რომ თვით ქართლის ცენტრალურ რაიონების ხარკსაც თავდაპირველ „პირადი გადასახადის“ (ჯიზიათის) გარდა შემდეგში „სამამულო გადასახადი“—„ხარაჯიც“—შეადგენს. ეს მით უფროა მოსალოდნელი რომ ქართლმა თავდაპირველი ნებაყოფლობითი დამორჩილების შემდეგ არა ერთგზის გამოაცხადა ურჩობა, არა ერთგზის იყო ამის გამო არაბების მიერ დარბეული და როგორც ფაქტიურად, ისე ფორმალურად, მახვილით დაპყრობილ ქვეყნად უნდა ჩათვლილიყო.

ამრიგად, ყოველ შემთხვევაში, VIII ს. დამდეგიდან ქართლი იხდის როგორც—ჯიზიათს, ისე ხარაჯს. (იბნ-ალ-ფაკიჰი ხომ პირდაპირ ამტკიცებს, როგორც ზემოთ გვქონდა აღნიშნული, რომ ჯურჯანი და სხვა პროვინციები, ჰაბიბთან შეკრულ პირობით, იხდიან როგორც პირადს, ისე სამამულო გადასახადს). როგორია ამ ხარკის გავლენა ქვეყნის განვითარებაზე?

რამდენადაც ვიცით ორივე გადასახადი ქართლში ფულადი იყო. ჩვენ სხვა ადგილას უკვე ვსაუბრობდით ფულადი გადასახადების მნიშვნელობის შესახებ¹. ეხლაც შეიძლება გავიმეოროთ რომ არაბების ფულადი ხარკიც, გარკვეულ დრომდის, ხელს უწყობს სასაქონლო წარმოების განვითარებას. არაბული ხარკის მოქმედება ამ მხრივ კიდევ უფრო ძლიერი უნდა ყოფილიყო—მარტო პირადი გადასახადის, ერთი დრაჰკანის (დაახლოვებით, 5 მანეთი ოქროთი) შოვნა გადამხდელს არ შეეძლო სხვაგვარად, თუ არ საქონლის ბაზარში გამოტანით. ეხლა ამას ემატებოდა სამამულო (ხარაჯი ჩვეულებრივად უდრიდა მოსავლის ერთ მეხუთედს) და სხვა გადასახადებიც. გამოსაღებთა საერთო

¹) ს. ჯანაშია, ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში, ტფ. 1935 წ.

რაოდენობა მეტად დიდია, მაშასადამე, გარკვეულ მიჯნამდის, მეურ-
ნეობამ მაქსიმალურად (დროის პირობების შესაფერისად) უნდა დას-
კინოს თავისი სასაქონლო შესაძლებლობა. მეორე მხრით, საყურად-
ღებოა საგადასახადო ცენზი და პრინციპი: **ჯიზიათს ახდევინებდენ**
კომლობრივ, ხოლო ხარაჯის გამოანგარიშებისას არ ითვალისწი-
ნებდენ მიწის შემოსავლიანობასა და მის ცვალებადობას არამედ
ერთხელ და სამუდამოდ გარკვეული ნორმები ჰქონდათ სადგენი-
ლი. მაგრამ რადგანაც ცალკე ვადამხდელი ერთეულები, კომლები,
ამ დროს განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან თავიანთი ეკონომიური
შეძლებით (დიდი მნიშვნელობა აქვს, კერძოდ, მუშახელის რაოდე-
ნობას კომლში), ამიტომ როგორც ჯიზიათი, ისე ხარაჯი ერთნაირი
სიმძიმით არ აწვება ყველა კომლს: ზოგი ამ ტვირთს შედარებით
ადვილად უძლებს, ზოგი ერთბაშად იჭყრება. მაშასადამე, არაბულ
ხარკს უნდა შეეტანა გაცილებით უფრო ღრმა რღვევა ცალკე ეკო-
ნომიკურ ჯგუფებში, ვიდრე ეს ხდებოდა წინათ. ქონებრივი უთანასწო-
რობა იზრდება ბევრად უფრო სწრაფად. ფულადი ურთიერთობის
ზრდაც იმავე მიმართულებით მოქმედებს.

„დაცვითი სიგელის“ მუხლი, რომელიც მოითხოვდა, თუ უნებლი-
ეთ აკანონებდა, კომლთა არსებულ რაოდენობის უცვლელობას, შეი-
ძლებოდა გამხდარიყო ერთგვარი შემაფერხებელი გარემოება მოსა-
ხლეობის ბუნებრივი ზრდისათვის იმ რაიონებში და იმ პერიოდე-
ბისათვის, სადაც და როდესაც ეს წესი მოქმედობს¹.

ამრიგად, არაბთა მფლობელობის პირველ ხანებში ქართლი, საე-
როთოდ, იმავე გზით განაგრძობს განვითარებას, რომელიც ჩვენ VI
საუკუნისათვის დავადგინეთ. ასეთივეა მდგომარეობა, მიახლოვებით,
სოციალურსა და პოლიტიკურ სფეროში—ახალგაზრდა ფეოდალურ
ქართლის უმაღლესი წრეები, გარკვეულ დრომდის, ახერხებენ ახალ
მდგომარეობის გამოყენებას თავის სასარგებლოდ. როგორც ყველგან
სხვაგან, ქართლშიაც არაბები იძულებული არიან, თავდაპირველად,
ამ ფენის ზოგიერთ წრეებს დაეყრდნონ. მაგრამ აქ ანალოგიურთან
ერთად განვითარების განსხვავებულ ნიშნებსაც ვხედავთ: არაბთა
შემოსევისათვის ქართლის წარჩინებულთა წოდებას უკვე თავისი
პოლიტიკური მეთაურები ჰყავს—ქართლის ერისმთავარი, ქართველთა
პიტიახში და სხვები. ორგანიზაციულად ეს წოდება უფრო დარაზმუ-
ლია, სოციალურადაც ის ეხლა უფრო ძლიერია. ამიტომ თუ მას, დამ-
პყრობელებთან თანხმობის პირობებში, შეუძლია წინაპრებზე მეტი

¹ შე დრ. პროფ. ივ. ჯავახიშვილი, ქარძვ. ერ. ისტ. II 358; აქ მოცემულ დე-
ბულებას გვაროვნულ წყობილების დაცვის შესახებ ჩვენ არ ვიზიარებთ.

სარგებელი მოიპოვოს თავის მდგომარეობიდან, სამაგიეროდ კონფლიქტისათვისაც მეტი მიზეზი და შესაძლებლობა აქვს.

თავდაპირველად ქართლის მთავრებსა და წარჩინებულებს არავითარ უბედურებად არ უნდა მიეჩნიათ ბიზანტიელთა შეცვლა არაბებით. მაგრამ რაც უფრო მეტი დრო გადიოდა, მით უფრო უნდა გაუარესებულიყო მოსულ-დამხდურთა ურთიერთობა. არაბებს თვითონ ჰქონდათ მოჭრილი გზა ადგილობრივ გაბატონებულ კლასების უმტკივნეულო დაახლოვებისა და შეთვისებისათვის დამპყრობელებთან. ვინც თავის თავს ისლამის გარეშე აყენებდა და მამაპაპურ სარწმუნოების ერთგული რჩებოდა, ის იმთავითვე უნდა შეჭრივებოდა თავის უფლებებო მოქალაქეობრივ მდგომარეობასა და უაღრესად შეურაცხყოფელ დამოკიდებულებას გაბატონებულთა მხრივ. მართალია; არაბები, ფაქტიურ ვითარების ზეგავლენით, იძულებული იყვნენ პრაქტიკაში გვერდო აევლოთ იმ ზემოთაღწერილ წესებისათვის, რომელთაც როგორც არსებითად, ისე გარეგნულადაც უნდა წარმოეჩინათ დამპყრობელთა და დაპყრობილთა შორის არსებული უფსკრული: არაბები იძულებული იყვნენ, მაგ., ადგილობრივი სამხედრო ძალები გამოეყენებინათ (იმდენად დიდი იყო მათი სამხედრო საჭიროებები) და, მაშასადამე, მეტნაკლებად მოეხსნათ ზოგიერთი, ამასთან დაკავშირებული, დამამცირებელი კანონი. ამიერ-კავკასიის ხალხებისათვის სამხედრო სამსახური ერთ უმთავრეს ბეგარადაც-კი ითვლებოდა არაბების წინაშე. მაგრამ მაინც მთელი სიმძიმე და სათაკილო ხასიათი სხვაობისა მუსლიმისა და არამუსლიმის მდგომარეობათა შორის მეტად რელიეფური იყო და ამიტომ - ძნელი ასატანი ფეოდალურ წრეების განვითარებულ ღირსების შეგნებისათვის. მეორე მხრით, ვინც მშობლიურ სარწმუნოებას გაიმეტებდა, რენეგატის სახელს არ შეუშინდებოდა და ისლამში გადავიდოდა, მას დიდი ნივთიერი მსხვერპლი უნდა გაეღო: უარი უნდა ეთქვა მემამულობაზე იმ კანონის თანახმად, რომლის მიხედვითაც არც ერთ მუსლიმს მიწისმფლობელობის უფლება არ ჰქონდა დაპყრობილ ქვეყნებში. ამიტომ მიწისმფლობელთათვის მატერიალურად უფრო სახეირო იყო, მაღალი საადგილმამულო გადასახადის მიუხედავად, თავიანთი მამულების ექსპლოატაცია გაეწიათ და სასოფლო-სამეურნეო შემოსავლით ესარგებლათ. აღწერილ პირობებში მხოლოდ ლატაკებს თუ მისცემდა ხელს დამპყრობელთა სარწმუნოების მიღება¹. მაგრამ საჭირო იყო უფრო განვითარებული ბატონყმური ურთიერთობა, ვიდრე ამას იმდროინდელ ქართლში ვხედავთ, რომ ისლამის პროპაგანდას ლარიბ-ლა-

1) А. Мюллер, იქვე 310

ტაკთა წრეებში სათანადო ნაყოფი გამოეღო. ამით აიხსნება ალბანთ
ის გარემოება რომ მიუხედავად არაბების მრავალსაუკუნოვანი
მფლობელობისა ქართლში, ისლამმა აქ ვერავითარი შესამჩნევი
კვალი ვერ გაავლო. მაჰმადიანობა ქართულ პროვინციებში მასი-
ურ გავრცელებას პოულობს მხოლოდ XVII საუკუნიდან, სულ სხვა
ისტორიულსა და სოციალურ გარემოში. იმავე მიმართულებით მოქ-
მედობდა თვით არაბების პოლიტიკაც: ჯერ ისინი რელიგიურად ინდი-
ფერენტული იყვნენ და მხოლოდ ჰპირდებოდნენ „ძმობას“ იმათ, ვინც
ისლამს აღიარებდა; შემდეგშია ც-კი, როდესაც ახალი, აბასიდების,
დინასტია (მეფდება 749 წ.), პოლიტიკურ მოსახზრებით, მკაცრ რელი-
გიურ რეჟიმს აწესებს, მაინც ისლამის გავრცელებას ხელს უშლის
წინათვე შესამჩნევი გარემოება: მუსლიმთა მეტად გაზრდილი რიცხვი,
რაც უაღრესად ამცირებს ცალკე მუსლიმების წილს სახელმწიფო
შემოსავალში, აიძულებს ხალიფატის გაბატონებულ წრეებს ერთგვა-
რი დაბრკოლება შეუქმნან ახალმოქცეულთა დენას მუჰამადის ეკლე-
სიისკენ. ახალმოქცეულნი მთლად გათანაბრებული არ არიან არაბ
მუსლიმებთან—ინდიან ჯიზიათს (ასეთია 700 წ. გამოცემული დადგე-
ნილება¹, ხარაჯს (ბალაძორის ტექსტში შენახულია ისტორიკოს ვაკი-
დის, —გარდაიცვ. 823 წ:—ცნობა რომ განთქმულ არაბ იურისტ ბის,
VIII ს. პირთა, მალიქ იბნ—ანასისა და იბნ—აბუდიბის აზრით—ახალ-
მოქცეულნი, მახვილით დაპყრობილთა რიცხვიდან, ინარჩუნებენ თავის
შიწას ხარაჯის გადახდის პირობით; სხვების აზრით-კი, ასეთი პირე-
ბი არც სხვა გადასახადებისგან თავისუფლდებიან². ყველაზე მეტად
სარგებლობდნენ ის პირები, რომელნიც არაბულ ადმინისტრაციაში
მსახურობდნენ.

ამრიგად ქართლის წარჩინებულთა წოდება თავის ეგოისტურ
მიზნებისათვის ახერხებს გარკვეულ მიჯნამდის, არაბთა მფლობელო-
ბით შექმნილ პირობების რამდენადმე გამოყენებას უფრო შეზღუდუ-
ლად, ვიდრე ეს იყო, ვთქვათ, ბიზანტიის პოლიტიკურ უპირატესო-
ბის დროს. წინააღმდეგობაც არაბებსა და ქართველებს შორის უფრო
აღრე და უფრო ღრმად უნდა განვითარებულიყო. ამ მხრივ მნიშვნე-
ლოვანი იყო, როგორც ვამბობდით, თვით ხალიფატის სოციალური
და პოლიტიკური ევოლუცია.

ხალიფატის წარმოშობის დროისათვის არაბეთის სოციალური
სტრუქტურა შემდეგნაირად უნდა წარმოვიდგინოთ. უდაბნოს ბედუ-
ინები ჯერ კიდევ პატრიარქალურ მდგომარეობაში იმყოფებიან, ყოფ-

¹ იქვე.
² ბალაძორი, 30

ელ შემთხვევაში, სოციალური დიფერენციაცია მათ მეტად სუსტად
ემჩნევათ, რაც სავსებით შეეფერება მათი ცხოვრების პირობებს. ტომო-
ბრივი ორგანიზაცია დიდი სიძლიერითაა გამოხატული. სულ სხვა
მდგომარეობაა განაპირა დაწინაურებულ ზოლში—იამანსა და ჰიჯა-
ზში. აქ მეტნაკლებად განვითარებულს კლასობრივ სტრუქტურას ვამ-
ჩნევთ. არსებულ საზოგადოებრივ დიფერენციაციაში მონათმფლობე-
ლური წყობა, ჩანს, წამყვანი ხასიათისად უნდა მივიჩნიოთ. მკაფიოდ
გამოხატულია ქონებრივი უთანასწორობა. მსხვილი მონათმფლობე-
ლნი მჭიდროდ არიან დაკავშირებულნი ვაჭრობასა და სავაჭრო ინტე-
რესებთან. აქვე მოცემული უნდა იყოს ფეოდალური ურთიერთობის
ჩანასახი.

მონათმფლობელი არისტოკრატია, ჩანს, გვევლინება ხალი-
ფატის ორგანიზატორისა და ძის ნამდვილად გაბატონებულ, მმართველ,
წრის როლში. ამ თავისებურს სამხედრო — თეოკრატიულს მონათმფლობელურ
სახელმწიფოში, რომელიც „დემოკრატის“ ელემენ-
ტს შეიცავს, პოლიტიკური და ეკონომიური წილის დადებას ბედუი-
ნებისათვის, რომელნიც თავდაპირველად ხალიფატის უმთავრეს სამ-
ხედრო ძალას შეადგენენ, შესაძლებელს ხდის სავაჭრო დაპყრობის
მომენტი. სანამ ეს მომენტი მკაფიოდ არის წარმოჩენილი, სანამ ნადა-
ვლი და ხარკი საკმაო რაოდენობით იშოვება, მანამ შინაგანი თანხ-
ობა შედარებით დაურღვეველი ჩანს. მაგრამ ჟამთა ვითარებასთან
ერთად ხალიფატის სოციალური და პოლიტიკური სტრუქტურა აუცი-
ლებელ ცვლილებებს განიცდის. სირიაზე დაპყრობილ ომაიადების
დინასტიის გაბატონებით (661 წ.) ფაქტიურად მყარდება მემკვიდ-
რეობითი მონარქია, დინასტიურ ინტერესებით. მკაფიო ეგონისტურს
დინასტიურ პოლტიკას აწარმოებს, მაგ., ერთი უკანასკნელი წარმო-
მადგენელთაგანი ომაიადებისა ჰიშამი (724-743 წ. წ.): სახელმწიფო
ხარჯით ახლად მორწყული მიწები გამოცხადებულია ხალიფასა და
ომაიადების კერძო საკუთრებად; საერთოდ, მსგავსი სამუშაოები წარ-
მოებს არა სახელმწიფოს, არამედ ტახტისა და დინასტიის ინტერე-
სებისათვის. თანდათანობით ბოლო ეღება დიდ-დიდს დაპყრობით
ომებს, რომლებიც ეხლა სულ უფროდაუფრო სასაზღვრო კინკლაო-
ბისა და სანაპირო წვრილ თარეშების ხასიათს იღებს. სახელმწიფო
დაწესებულებები თანდათან ემსგავსებიან ჩვეულებრივი ბიუროკრა-
ტიის ორგანიზებს, რომელნიც, თვით სამეფო კართან ერთად, სულ
უფროდაუფრო მეტ თანხებს შთანთქავენ ხოლმე საერთო სახელ-
მწიფო შემოსავლიდან. ეს ამცირებს ცალკე მუსლიმების, განსაკუთ-
რებით იმათი, ვნც ცენტრისაგან მოშორებით იმყოფება, კუთვნილ
სარგოს სახელმწიფოებრივ გადასახადების გზით შემოსულ დოვლათე-

შში. მონაპირე მოლაშქრეები, განსაკუთრებით, საგარნიზონო სამსახურის ჯარები, კიდევ უფრო მწვეველ ჰგრძნობენ ნადავლის შემცირებას, რაც ბუნებრივად ხდება საერთო პოლიტიკური მდგომარეობის სტაბილიზაციასთან დაკავშირებით. ყოველივე ეს იწვევს სათანადო ცვლილებებს რეალურ ურთიერთობასა და შეგნებაში. სულ უფროდაუფრო ხშირად ისმის ხმები შორეულ მეომართა უკმაყოფილების შესახებ კუთვნილ სარგოს მიუღებლობის გამო, რაც მით უფრო იყო შესაძლებელი, რომ შორეულ მნიშვნელოვან სტრატეგიულ პუნქტებში მდგომ ჯარებს გაძლიერებული ჯამაგირები ჰქონდათ დანიშნული. ასე იყო, მაგ. დარუბანდში. ბალაძორი მოგვითხრობს რომ ამ ქალაქის „მცხოვრებნი (იგულისხმება აქ დასახლებული არაბული გარნიზონი) დღემდისაც არც ერთ მმართველს ქალაქში არ შეუშვებენ თუ მას მასთან არა აქვს ფული, მათთვის დასარიგებელი“¹. IX ს. ოცდაათიან წლებში აჯანყდა ბარდავის (ყველაზე დიდი ქალაქი ამიერ-კავკასიაში) გარნიზონი, რომელიც ხალიფას მოხელისაგან მოითხოვდა თავის სარგოს. ხალიფას წარმომადგენელი უბასუბებდა, მე არაფერი მაქვსო და იმ ქვეყნის (კავკ. აზარბაიჯანი) მოსახლეობაზე მიუთითებდა, ყველა სახსარი ამათ ხელშიაო, და თანაც მცხოვრებლებისაგან ხარკის გადაჰდას მოითხოვდა. მცხოვრებნიც თავის მხრივ, უარს ამბობენ. ჯერ თავიანთ ციხეებში მაგრდებიან შემდეგ კი შეტევაზედაც გადადიან და ბარდავში შეფარებულ მოხელეს ალყას არტყამენ². ეს ტიპიური სურათია—ყველგან, განსაკუთრებით, ხალიფატის პერიფერიაზე, ასე ხდებოდა: ხმამაღლა მოლაღდე მოთხოვნილებათა დასაკმაყოფილებლად გამოცარიელებულ ხაზინას იხევ მოსახლეობის გადამხდელობითი უნარი და მოთმინება უნდა გამოეცადნა. აქედან—მუდმივი შეტაკებები დაპყრობილ ქვეყნების მოსახლეობასთან, აჯანყებები, დამსჯელი ექსპედიციები. შედეგები მაინც მცირეა.

ჯარების მოთხოვნილებათა დასაკმაყოფილებლად ხალიფატის მმართველი წრეები იძულებული ხდებიან სხვა ღონისძიებებსაც მიჰმართონ, რომელთაც ისლამის ორთოდოქსალური თეორია გამორიცხავდა. ეს არის დაპყრობილ ქვეყანათა რესურსების ადგილობრივი გამოყენების გზა. ასეთია, უწინარეს ყოვლისა, არაბ სარდლებისათვის მიწისმფლობელობის ნებისდართვა დაპყრობილ ქვეყნებში. ადგილობრივ საციხოვნო ჯარების უფროსნი, მიუხედავად თავდაპირველ აკრძალვისა, მემამულეებად იქცევიან იმ დამორჩილებულ ქვეყნებში,

1 ბალაძორი. 17
2 იაკუბი, 18

რომელნიც მათ მიბარებული აქვთ. ურთიერთობა დამპყრობელებსა და დაპყრობილებს შორის, როგორც უკვე იყო განმარტებული, იმ თავითვე ფეოდალურ დამოკიდებულებას ჰკავდა. ეხლა—კი, აღნიშნულ მემამულეობის ხვითარების შემდეგ, ეს პროვინციელი არაბი ამირები წმინდა წყლი ფეოდალებად გვევლინებიან.

ამ მოვლენას შედარებით ადრე ვხვდებით. უკვე ჰაბიბის შესახებ (VII ს. ორმოცდაათიან წლები) ნათქვამია რომ მან დამორჩილებულ კალიკალაში (თანამედროვე არზრუმი) მოათავსა ორი ათასი მეომარი და დაურიგა მათ მიწა¹. ეს, იმ დროისათვის უჩვეულო აქტი, ალბათ იმით აიხსნება რომ ჰსურდათ ამ მეომრების განსაკუთრებული დაინტერესება, რადგანაც აღნიშნულ პუნქტს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა და მის გარნიზონსაც ჩვეულებრივზე მძიმე მოვალეობა ეკისრებოდა. შემდეგში ეს პროცესი უფრო სწრაფად ვითარდება და უფრო გარკვეულ სახეს იღებს. მასლამას შესახებ, რომელმაც VIII ს. ოციან წლებში ილაშქრა ამიერ-კავკასიასა და საქართველოში, მაგ. ნათქვამია რომ მან ხაიზანის მცხოვრებლებთან შეჰკრა ზავი, დაანგრევინა ცახის სიმაგრე და თავისთვის აიღო მამული². მემამულეობისადმი მიდრეკილება იმდენად ძლიერი ყოფილა რომ შიშველი მიტაცების გარდა მრავალ სხვა მეთოდსაც მიჰმართავდნენ, ოღონდ როგორმე მიწები ჩაეგდოთ ხელში. ცნობილ არაბ ისტორიკოსს, ბალაძორის, დაცული აქვს გარდმოცემა რომ, როცა არაბებმა დაიჭირეს აზარბაიჯანი, მრავალი ტომი გაეშურა იქითკენ და თვითუღმა მათგანმა ხელში ჩაიგდო, რაც მოიხელთა; ზოგიერთმა—კი ფულით იყიდა მიწა ადგილობრივ მცხოვრებლებისაგან; გარდა ამისა, ზოგს დასაცავად დაუთმეს სფლავები, რომელთა მცხოვრებლებიც, ამრიგად, იქცნენ არაბებისათვის მომუშავე გლეხებად³. ფეოდალურ ურთიერთობის წარმოშობისა და დამყარების უკეთესი სურათი ძნელი მოსაძებნია ძველ ისტორიულ მწერლობაში: ხმლით, ფულით, წყალობით ნაშოვნ მიწებზე სათანადო მეურნეობას ეწევიან, ცხადია, ყმური შრომის ექსპლოატაციის გზით. ცნობილ მურვანის, ყრუდ წოდებულის, შესახებ, იტყობინებიან რომ მან აზარბაიჯანში გარკვეულ პუნქტის მიწები „გააცოცხლა“ (ე. ი. გაპარტახებული ადგილები ხელახლა დაამუშავებინა) და თავის პირად მამულად აქცია⁴.

ამ საშუალებით ადგილობრივი არაბი მმართველები სულ უფროდაუფრო მეტად დამოუკიდებელი ხდებიან ცენტრისგან. მეორე მხრით,

¹ ბალაძორი, 8
² იქვე, 17
³ ბალაძორი, 27
⁴ ბალაძორი 27

მათი ხელქვეითი სამხედრო რაზმებიც, რომელთაც, ზემოთაღწერილ პირობების წყალობით, აგრეთვე თანდათან უსუსტდებათ კავშირი ცენტრალურ მთავრობასთან, **სამაგიეროდ**, უფროდაუფრო დამოკიდებული ხდებიან თავიანთ უშუალო უფროსებზე. ეს დამოკიდებულება, უწინარეს ყოვლისა, მატერიალურ თვისებისაა (ამ უფროსებს, როგორც ვნახეთ, ეხლა საკუთარი რესურსები მოეპოვებათ). ცენტრალური მთავრობა იძულებულია ხოლმე საკუთარ ინიციატივით გადასცეს პროვინციელ სარდლებს ისეთი თავისი ფუნქციები, რომლებიც აღებულ თვალსაზრისით, მეტად მნიშვნელოვანია: **IX ს. დამდეგს**, ხალიფა ალ—მამუნი არმენიისა და აზარბაიჯანის მმართველად ჰნიშნავს ისას, რომელსაც უბრძანებს თავისი ხარჯით **შეჰკაჰმოს, შეაიარაღოს და მოამარავოს ჯარის კაცები**¹. ბუნებრივია რომ მსგავს პირობებში პროვინციელ მმართველებს თანდათან უჩნდებათ განკერძოების ტენდენციები, რომელნიც უკვე IX ს. მძლავრ სეპარატისტულ მოძრაობად ყალიბდებიან, განსაკუთრებით, ხალიფატის პერიფერიაზე. ამ სეპარატიზმს დამატებით ჰკვებავს ტომური ანტაგონიზმი, რომელიც არაბებმა ვერასოდეს ვერ დასძლიეს (მისი წყარო—პრიმიტიული სოციალურ-ეკონომიური წყობილება—ამ ხნის განმავლობაში ბედუინთა ძირითად რაიონებში მეტად ნელი ტემპით იცვლება, როგორც ჩანს). მეზობელ არმენიაში, უკვე 750-4 წ. ქვეყანა ხელში ჩაგდებად აღესრულა მმართველს, მუსაფირ იბნ-კასირს, რომელსაც მთავრობის ერთგული ჯარები ებრძვიან². IX ს. დამდეგისათვის გამდგარ მმართველებად იხსენიებიან: არმენიაში—აბდულ მალიქი და მუჰამად იბნ—ატაბი, აზარბაიჯანში—მუჰამად იბნ-არ-რაჰადი, იაზიდ იბნ-ბილალი, მუჰამად იბნ—ჰამიდი, ოსმან იბნ—აფქალი და ალი იბნ—მური³. ასეთი სიმრავლე ურჩ მოხელეებისა ნიშანდობლივია ხალიფატის მდგომარეობისათვის. კერძოდ, კავკასიის განაპირა ქვეყნებში IX ს. ჩვეულებრივი სურათია: გადაუდგება აქაური ამირა თავის მბრძანებელს, ითვისებს პოლიტიკურ სუვერენიტეტსა და უწინარეს ყოვლისა, ადგილობრივ გადასახადებს; თავის მდგომარეობის განსამტკიცებლად იგი კავშირს აბამს ქვეყნის მკვიდრ მმართველ წრებთან და უცხოეთის სახელმწიფოებთან, რუმთან („რუმ“ს არაბები ბიზანტიას ეძახიან: მოდის „რომ“ იდან). ხაზარებთან და სხვებთან. ხალიფა დამსჯელ რაზმებს ზავანის. იმართება ბრძოლა, ჯერ ცვალებადი შედეგებით. შემდეგში-კი ცენტრიდან მსრბოლი ძალები იმარ-

¹ იაკუბი, 13-14

² იქვე, 8

³ იქვე, 12

ჯვებენ და ხალიფატი იშლება. საინტერესოა რომ ხალიფატის პოლიტიკური დაცემა ხდება სწორედ მაშინ, როდესაც ამ უშველებელ სახელმწიფოში შემავალი ცალკე ქვეყნები აშკარა სამეურნეო აღმავლობას განიცდიან; სრულიად სხვა პირობებში და სხვა ნიადაგზე აღმოცენებული პოლიტიკური ფორმა შეუფერებელი აღმოჩნდა განვითარების ახალი ტენდენციებისათვის და არაბების მათთვის სახელმწიფოს გამოეყო მთელი ადი, შინაგან საზოგადოებრივ—ეკონომიურ მთლიანობის მქონე, ერთეული.⁷

აი, ასეთს საერთო ჩარჩოში ვითარდებოდა არაბთა მფლობელობა ქართლშიაც უზენაესი არაბთა მოხელე ქართლში არის ამირა, რომლის მუდმივი რეზიდენცია ტფილისშია და რომელიც აზარბაიჯანის მმართველის მეშვეობით ხალიფას ემორჩილება. იგი სპარსელთა დროინდელ მარზპანს მოგვაგონებს თავის მდგომარეობით. ტფილისის ამირა ერთსადაიმავე დროს ქართლში და, განსაკუთრებით, ტფილისში მდგომ ციხოვან ჯართა უფროსიცაა და ქვეყნის ადმინისტრაციული მმართველიც. ამირას ადგილობრივი თანამემწეა ქართლის ერისმთავარი, რომლის ხელისუფლებაც გარკვეულ სახლის მემკვიდრეობითი პრეროგატივაა. თუმცა ცნობები გვაკლია, მაგრამ, მეზობელ ქვეყნების ანალოგიურ ვითარების მიხედვით, უნდა ვიფიქროთ რომ ერისმთავრის მოვალეობას შეადგენდა საარაბო ხარკის მოკრეფა და ადგილობრივ ჯარის გამოყვანა.

თავდაპირველად ტფილისის ამირას განკარგულებას ალბათ მთელი აღმოსავლეთი საქართველო (ე. ი. შიდა ანუ საკუთრივ ქართლი, ქვემო ქართლი ანუ ქართველთა საპიტიახშო, კახეთ-კუხეთი; ზემო—ქართლი ანუ მტკვრის აუზის ზემოთა ნაწილი¹) ექვემდებარებოდა, მაგრამ თანდათანობით ეს ტერიტორია იზღუდებდა. ვისაც კი შეუძლია არაბთა ძალადობას თავი დააღწიოს, განზე იწევს. აქ მნიშვნელობა ჰქონდა ქართლის რელიეფს, რომელიც ზოგიერთ რაიონებს საკმაოდ კარგად იცავდა არაბების მოუძღურებული ხელისაგან. უკვე VIII ს. ჩანს, კახეთი ეთიშება ქართლს (პოლიტიკურად გაგებულს). ალბათ იმავე ხანებში, ან, ყოველშემთხვევაში, VIII-IX ს. ს. მიჯნისათვის, მეტნაკლებად განზეა გამდგარი სამცხე—ჯავახეთი. ქართლის ჩრდილო მთიანეთიც, საფიქრებელია, ნაკლებად ათხოვებს ყურს ტფილისის ამირას მბრძანებლობას. ყველაზე მტკიცედ არაბები ქვემო ქართლში იყვნენ ჩამდგარნი, შიდა ქართლიც მათ სხვა რაიონებთან

¹ ამატ კუპალატის მოკვლის შემდეგ აზარბაიჯანს დაუპყრობათ კლარჯეთიც რომელიც გარეთ ქუეყანა. ჰქონდა, წარუდგეს სარკინოხთა... და იყუნეს ხარკის მძიმე ცემელ სარკ ნიხთა ყოველხივე პეენი შავშეთ—კლარჯეთ—ხეგლისანი*, სუშმატ, ძაო, 345-ე. ასეთი ძდგომარეობა გაგრძელდა ჩანა, ოცდაათიან წლების ბოლომდის

შედარებით უფრო დიდხანს შეინარჩუნეს. ამირას ტერიტორიის შეფარვა იმავე დროს ქართლის ერისმთავრის პოლიტიკურ იურიდიქციის ფარგლების დაკნინებასაც ემთხვევა ქრონოლოგიურად. ამრიგად, თავის პოლიტიკურ განვითარების მხრივ, ქართლი უკან იხევს — ბუნებრივად შეკრებილი თემები ხელახლა იქსაქსება. ალბათ VIII-IX სს. საზღვარზე შექმნილ გარდამავალ მდგომარეობას ახასიათებს შემართიანე: „იქმნა სიმრავლე მთავართა ქუეყანასა ქართლისასა და შერია ბრძოლა — იქმნეს მტერ ურთიერთას“ — ო. ერთი ლიტერატურული ძეგლი, რომელიც ჩვენი აზრით, ქრონოლოგიურად სწორედ ამ დროის ამბებს გულისხმობს, გვარწმუნებს რომ ერთს ქართულ პროვინციაში, სამცხეში, მთავრები, მართლაც, სოკოსავით გამრავლებულან: ქვაბლიანის ხეობაში ყველაზე დიდ და შემძლებელ მთავრად ითვლება ვინმე გიორგი — ჩორჩანელი, რომლის ძირითადი საჯდომი სოფელ ჩორჩანსა და ზანავშია. იგი არის „უფალი მათ ადგილთა და მპყრობელი ყოველთა მათ სანახებთაჲ“. თვითონაც გიორგი ამ თემს თავის „საბრძანებელს“ ეძახის. მაგრამ ის ერთადერთი არ არის ამ რაიონში: ზოგნი, უფრო წვრილნი, გიორგიზე დამოკიდებული არიან — ესენი გიორგის „წინაშემდგომელი“, „საკუთარნი“ არიან (ამ ტერმინების შესახებ დაწვრილებით — სხვაგან); მაგრამ არიან „სხუანიცა მთავარნი გარემოთა ადგილთანი“, რომელთაგან ზოგი აგრეთვე „დიდ მთავრად“ იწოდება, როგორც, მაგ; მირიანი¹.

ამირას მდგომარეობა თვით ტფილისშიაც-კი ყოველთვის ერთნაირად მტკიცე არ არის. ზემოთ უკვე ვნახეთ რომ VIII ს. დამდეგს არაბებს რამდენიმეჯერ მოუხდათ ქართლის მოთარეშება რათა როგორმე ამ ქვეყანაში ჩამდგარიყვნენ. 764 წ. ტფილისი, არაბულივე ცნობებით, ხაზარებს დაუჭერიათ მოკლე ხნით, როგორც უკვე აღნიშნული იყო თავის ადგილას. არაბთა პოლიტიკურ მდგომარეობას ქართლში, მათი ფეოდალიზაციის ტენდენციების შემდეგ, უწინარეს ყოვლისა, ქართლის მკვიდრი წარჩინებული წრეები არყევენ, რომელთაც, ზემოთაღწერილი მიზეზების გამო, არ შეიძლებოდა ხანგრძლივი ზავი ჰქონოდათ გამარჯვებულებთან. განსაკუთრებით მწვავედ ურთიერთობა, როგორც უკვე ვამბობდით, VIII ს. მეორე ნახევარში, როდესაც ქართლსაც მოსწვდა ხალიფების ახალ დინასტიის, აბასიდების, მკაცრი რეჟიმის სიმწვავე (აბასიდებმა ხალიფას ხელისუფლება მოიპოვეს 749 წ.). წინანდელი დინასტიის, ომაიადების, წმინდა პოლიტიკურ ინტერესებით გამსჭვალული, სარწმუნოებრივად შედარებით ლმობი-

¹ ხ. ზარზმელის ცხოვრება.

რი, მმართველობა უღმერთობის ხანად იყო გამოცხადებული. აბასიდები, რომელნიც ახალ ძალებს ეყრდნობიან, ცდილობენ საესეებით ცენტრალისტური, ბიუროკრატიული, სახელმწიფო შექმნან, ირანულ ყაიდაზე და ირანულისავე პოლიტიკური გამოცდილების გამოყენებით. როგორც ჩვეულებრივად ხდება, ეს პოლიტიკურ-თვითმპყრობელური მანქანა, არაჩვეულებრივად გაბერილ და გაზვიადებულ სამეფო კარით, მეტად დიდ ხარჯებს მოითხოვს და ამ ხარჯების დასაფარავად სულ უფროდაუფრო მეტს სთხოვენ თვით მოსახლეობასაც: აბასიდებმა უაღრესად დაუმძიმეს თავიანთ ქვეშევრდომებს სხვადასხვადო ტვირთი. ამას ზედ დაერთო სასტიკი სარწმუნოებრივი პოლიტიკა და „ურწმუნოთა“ ე. ი. არამუსლიმთა დევნა. რათქმუნდა, განსაკუთრებულ შევიწროვებას ამ ხანაში ქრისტიანული ქვეყნები განიცდიან.

პირველ აბასიდების დროს ქართლში შექმნილი მდგომარეობა მშვენივრად აქვს აღწერილი იმდროინდელ ქართველ მწერალს, იოანე საბანისძეს. იოანეს ცნობებით¹ შემდეგი სურათი წარმოგვიდგება: სარკინოზები, არაბები, „მფლობელნი ამის ჟამისანი“ არიან, ეს ჟამი კიდევ არის „ჟამი... მეფობისა ისმაიტელთა დიდებისა“ (37), საერთოდ ხოლო, კერძოდ ესევე არაბები „ზედამდგომელნი ჩვენნი“ არიან (7), ე. ი. „ყოველი ესე სოფელი ჩუენი ქართლი“ (4) „მძლავრებასა ქუეშე დამონებულ“ არის (8) „სოფლის მპყრობელთა ამათ, ზედამდგომელთა ჩუენთა სარკინოზთაგან“ (17) „ქვეყანა იგი ქართლისა სარკინოზთა უპყრის“ (20). მაშასადამე, არაბთა მფლობელობა საერთოდ „მძლავრებაა“, თვით ისინიც, ჩვეულებრივად, „მძლავრებად“ (34) იწოდებიან, მოსახლეობაც ამ „მძლავრთა შიშით“ არის შეპყრობილი (32). ამის შესაფერისად, არაბული სარწმუნოებაც ავტორს წარმოდგენილი აქვს, როგორც „მახუილითა პყრობილი შჯული“ (37).

21

უშუალოდ განაგებს ქართლს „ამირა“ რომელიც იმავე დროს „მსაჯულიცაა“ და რომელსაც ავტორი ამიტომ ჩვეულებრივად „მსაჯულ ამირას“ ან მარტივად „მსაჯულსაც“ ეძახის (23, 24, 29 და სხვ.). ეს ამირა ზის ტფილისში, სადაც არის „კარი მსაჯულისა მის ამირისა“ (29). ეს „კარი“ მერმინდელ „საამირო დარბაზის“, რომელიც უფრო კარგადაა ჩვენთვის ცნობილი და საყურადღებო დაწესებულებას წარმოადგენს, წინამორბედი². ტფილისის ამირები არიან „კელ-

¹ იხ. აბო ტფილელის წამება, გამოცემული პ. კარბელაშვილის მიერ, ტფ. 1899.

² მატ. ქართლ., მარ. 261.

მწიფენი ამირანი ამის ქუეყანისანი“ (20), მათ „მსახურნი“ ჰყავთ (24 და სხვა.).

ავტორის განზრახვაა მუქი ფერადებით დახატოს არაბული რეჟიმი ქართლში. ყველაზე უფრო დამარწმუნებელია იოანეს ცნობა არაბული ხარკის სიმძიმის შესახებ — „ვართ მორწმუნენი მძლავრებასა ქუეშე დამონებულ და ნაკლულევანებითა და სიგლახაკითა შეკრულნი, ვითარცა რკინითა, ხარკსა ქუეშე მათსა გუემულნი და ქენჯნილნი, ძუირ-ძუირად ზღუეულნი“ (8). მაგრამ ავტორი სინამდვილის ამ მხარეზე მხოლოდ იმისთვის ჩერდება რომ არაბთა სარწმუნოებრივი რეჟიმი დაახასიათოს, და დაახასიათოს, როგორც სრულიად შეურიგებელი, ძალადობაზე დამყარებული, სხვა რელიგიურ აღსარებათა სავსებით გამომრიცხველი, უხეში და ფანატიკური პოლიტიკა, რომელიც მიზნად ისახავდა ქართველთა სარწმუნოებრივ ვადგვარებას. ავტორი გვარწმუნებს კიდევაც რომ ამ პოლიტიკას საკმაოდ თვალსაჩინო შედეგებიც მოსდევდა: „რომელ ესე ვართ ყურესა ამას ქუეყანისასა, სასტიკებისაგან და სივერაგისა მანქანებითა მითსაცთურებისაჲთა ზედამდგომელთა ამათ ჩუენთა, მფლობელთა ამის ჟამისათა, ზაკულებითა მოძღურებისა თუით თავით თუისით შჯულის დებისადთა განდგომილთა ქრისტესგან, მრავალნი შეაცთუნეს და გარდადრიკნეს გზისაგან სიმართლისა და ქეწმარიტებასა ქრისტეს სახარებისასა შეეცოდნეს“ (7); „ნაშობნი ქრისტეანეთანი გარდაგულარძნეს — რომელნიმე მძლავრებით, რომელნიმე შეტყუებით, რომელნიმე სიყრმესა შინა უმეცრებით, რომელნიმე მზაკუარებით და სხუნი“ კიდევ ნაკლულევანებითა და სიგლახაკით, რომელთა წყაროდ, ავტორს ჩანს, უმთავრესად ხარკი მიაჩნია (7-8; იხ. აგრეთვე ციტატა ზემოთ); ყველა ამ მიზეზის გამო ქრისტიანი ქართველები „შიშითა განილევინ და ირყევინ ვითარცა ლერწამნი ქართაგან ძლიერთა, არამედ ქრისტეს სიყუარულითა და შიშითა, ჩვეულებისაებრ მამულისა სლვისა ქირთა მოთმინებითა არა განეშორებიან მხოლოდ შობილსა ძესა ლუთისასა“ (8), ე. ი. ბევრი შეაცთინეს არაბებმა და ისლამში გადაიყვანეს, ზოგი კიდევ ვაჭვრებით, მაგრამ-ჯერჯერობით მაგრობსო. იოანე მაინც თითქოს ისეთი შთაბეჭდილების შექმნას ცდილობს რომ უმრავლესობა შერყეულია: „აღვერიენით ერსა უცხოსა, შჯულითა განდგომილსა ქრისტესგან, ნათესავსა საწუთროჲსა ამის მოყუარესა, თესლსა ურწმუნოსა ძისა ლუთისასა, სარწმუნოებისა ჩუენისა მაგინებელთა, რომელთაგან ვისწავენით საქმენი მათნი და ვჰმონებდით გულისთქუმასა გულთა ჩუენთასა მიბაძვებითა მათითა, ვითარცა უსასონი ქრისტესგან და დამვიწყებელნი საუკუნოჲსა ცხორებისანი“ (38. შეად. 40).

მაგრამ თვით ნაწარმოების დაკვირვებითი შესწავლა ამჟღავნებს რომ ავტორი მეტად აზვიადებს. აშკარა ხდება რომ არაბები უმთავრესად (თუ არ მხოლოდ) იმ პირებს სდევნიდნენ, რომელნიც დაბადებით მუსლიმები იყვნენ ან რომელთაც ისლამი მიღებული ჰქონდათ ერთხელ უკვე, და შემდეგში მას თავს ანებებდნენ. აფხაზეთის მთავარი გაქრისტიანებულ აბოს, რომელიც წარმოშობით და სარწმუნოებით არაბი და მაჰმადიანი იყო, აფრთხილებს ქართლში წასვლისაგან: „ქუეყანაჲ იგი ქართლისაჲ სარკინოზთა უპყრიეს და შენ ხარ ბუნებით სარკინოზ, და არა გიტეონ შენ ქრისტიანებით მათ შორის, და მეშინის მე შენთუის, ნუუკუე კუალად განგდრიკონ შენ სარწმუნოებისაგან ქრისტესისა ნებისით, განა უნებლებით“-ო (20). და მართლაც, არაბები აბოს, იმიტომ აპატიმრებენ რომ, მისი შემსმენელების სიტყვით, იგი „იყო ბუნებით სარკინოზ და განზრდილ და ცხორებულ შჯულითა მით, რომელი მომცა ჩუენ მაჰმედ მოციქულმან ჩუენმან, და აწ დაუტევებიეს შჯული ესე ჩუენი და იტყუის თავსა თუისსა ქრისტიანედ ყოფად“ (23) ✓

რეალურად არსებული რეჟიმის დასახასიათებლად სწორედ აბოს თავგადასავალია საყურადღებო. ეს არაბი ბაღდადიდან ქართლში ჩაიოიყვანა ნერსე ერისმთავარმა, თავის მსახურად. აქ იგი დაინტერესდა ქრისტიანობით. აბოს ჰქონდა სრული შესაძლებლობა სისტემატურად ევლო ეკლესიაში და ახალი სარწმუნოება გაეცნო სასურველი სიღრმით. აბომ ფარულად მიიღო ქრისტიანობა, იგი მხოლოდ უფროთხის ამის საჯაროდ განცხადებას და მონათვლასაც, რადგანაც ეშინია „სოფლის მპყრობელთა ამათ, ზედამდგომელთა ჩუენთა, სარკინოზთაგან“ (16-17) და მხოლოდ მაშინ, როცა იგი, ქართლიდან გაქცეულ ერისმთავართან ერთად, ხაზარეთში გადავიდა და „იხილა.... რამეთუ განშორებულ არს შიშისაგან მძღავრებისა სარკინოზთაჲსა“, მიიღო ნათლობა (17). ხაზარეთიდან აბო ერისმთავარს აფხაზეთში მპყვება და შემდეგში, რაკი პოლიტიკური მდგომარეობა შეიცვალა იმ მხრივ რომ ნერსე ერისმთავარმა არაბებისაგან ქართლში დაბრუნების ნებართვა მოიპოვა, ქართლში წასასვლელად ემზადება. აი, აქ აფრთხილებენ მას: „ნუ განხვალ შენ ამიერ ქუეყანით, რამეთუ ქუეყანაჲ იგი ქართლისაჲ სარკინოზთა უპყრიეს და შენ ხარ ბუნებით სარკინოზ, და არა გიტეონ შენ ქრისტიანებით მათ შორის“ (20), „შენ დაბადებით მუსლიმი ხარ და ქრისტიანობის ნებას არ მოგცემენო. მიუხედავად ამ წინასწარი შიშისა, ქართლში დაბრუნებული აბო „შემოვიდა ქალაქსა ტფილისს და იქცეოდა იგი განცხადებულად ქრისტიანედ“ (21), ე. ი. არ მალავდა თავის ახალ სარწმუნოებას. ურთიერთობა აბოსა და მის ყოფილ თანამორწმუნ-

ნებს შორის არ სცილდებოდა თავდაპირველად სიტყვიერ კამათს და დავას: „მუნყოფთა სარკინოზთა, რომელთა იცოდეს იგი, პირველად რომელნიმე ჰყვედრიდეს, რომელნიმე ავინებდეს, რომელნიმე აშინებდეს, რომელნიმე სდევნიდეს, რომელნიმე მშუდილობისა სიტყუითა შეაჯერებდეს“ (21-22). სდევნიდესო, ავტორი რომ ამბობს, აშკარად შთაბეჭდილების გასაძლიერებლად ჩადის ამას, რათა თავისი გმირი ღრმად დარწმუნებულ და შეურყეველ მორწმუნედ დასახოს. თორემ რაშილა უნდა გამოხატულიყო ეს დევნა, როცა იქვე ავტორი გვაუწყებს: „სამისა წლისა ჟამთა იქცეოდა ქალაქსა მას შინა და გარემოდას ყოველსა სოფლებსა განცხადებულად ქრისტიანედ, არამედ ვერვინ მიყვნა ველნი მას ზედა ბოროტებით“ (22), სამი წლის განმავლობაში სრულიად დაუსჯელად იმყოფებოდა აბო დედაქალაქსა და მახლობელ ადგილებში და ქრისტიანობასაც არ მალავდაო. ბოლოს აბო დააბატიმრეს, მართალია, და დააბატიმრეს „ქრისტეს აღსარებისათვის“, მაგრამ უკვე „შემდგომად რავედენტამე დღეთა გამოითხოვა იგი სტეფანოზ ერისთავმან ქართლისამან და გამოიყვანა საპყრობილით და განუტევა“ (23), მხოლოდ რამდენიმე დღე, ან, ყოველ შემთხვევაში, ძალიან მოკლე ხანი, დაჰყო აბომ ციხეში - ქართლის ერისმთავარმა მოახერხა მისი განთავისუფლება, ალბათ, თავის გავლენის წყალობით ამირას კარზე.

აბოს დამბეზღებელნი არ ცხრებიან, „განრისხებულნი და აღბორგებულნი, სავსენი შურითა ქრისტიანეთაჲთა“ კვლავ უჩივიან მას. მამბეზღართა ახალი წარმატების პირობაა ის რომ ძველი ამირა გაწვეულია ქართლიდან და ტფილისში ეხლა უკვე სხვა „მსაჯული ამირა“ შემოსული. საყურადღებოა „შემასმენელთა“ საბუთიანობა. ისინი ამირას ეუბნებიან: „არს ქალაქსა ამას შინა ჭაბუკი ერთი, რომელი იყო ბუნებით სარკინოზ და განზრდილ და ცხორებულ შჯულითა მით, რომელი მომცა ჩუენ მაჰმედ, მოციქულმან ჩუენმან, და აწ დაუტევებთვ შჯული ესე ჩუენი და იტყუის თავსა თუისსა ქრისტიანედ და უშიშად ვალს ქალაქსა შინა და მრავალთა ახწავებს ჩუენგანთა ქრისტიანედ ყოფად, აწ ბრძანე შეპყრობაჲ მისი და შეაგდე იგი სატანჯველსა და გუემასა, ვიდრემდის არა აღიაროს შჯული მაჰმედ მოციქულისა ჩუენისაჲ; უკუეთუ არა—მოკუედინ იგი, რათა არა მბაძავ იქინენ მისა მრავალნი სიტყუითა მისითა“ (23), ე. ი. აბოს ბრალად ის ედება რომ მან თავი დაანება მშობლურს, გაბატონებულ, სარწმუნოებას, რომ ის ამითაც არ დაკმაყოფილებულა და სხვა არაბების გადაბირებასაც სცდილობს და ყოველივე ამას სრულიად უშიშრად ჩადის, რომ აბოს ქადაგებას შესაძლებელია გარ-

კვეული შედეგიც მოჰყვეს. აღწერილი მდგომარეობის მოთმენა, რა თქმაუნდა, არაბებს არ შეეძლოთ.

აბო მეორეჯერ არის დაპატიმრებული. ამირაც მას ეუბნება: ეს რა მესმის შენ შესახებ, „ხარ შენ ნათესავით და ტომით სარკინოზ და დაგიტევებიეს მამული შჯული“-ო (24), და წინადადებას აძლევს აბოს, — დაუბრუნდეს მამა-პაპურ სარწმუნოებას. რაკი აბო უარს ამბობს ამ მოთხოვნის შესრულებაზე, მას, მძიმედ შებორკილებულს, აპატიმრებენ.

ყოჩაღლებას იპყრობს ციხის რეჟიმიც: მაგ, აბოს აქვს შესაძლებლობა საპატიმროდანვე გაჰყიდოს ყველაფერი, რაცა აქვს და ამით დაეხმაროს მასთან ერთად ციხეში მჯდომ ტუსალებს, „მშიერთა და ნაკლულევანთა“ (25); მეორედ აბო ჰყიდის თავის სამოსელს, ამით ჰყიდულობს სანთელსა და საკმეველს და ჰგზავნის ქალაქის ეკლესიებში, რათა ილოცონ მისთვის (26). შეიძლებაოდა კაცს ეფიქროს რომ ეს ფაქტები შეთხზულია ავტორის მიერ, აბოს სათნოებისა და ღვთისმახურების სათანადოდ წარმოჩენისათვის. მაგრამ რომ ციხის აღწერილი წესები სრულიად შეუფერებელი ყოფილიყო იმდროინდელ სინამდვილისათვის, როგორ უნდა გამოეყენებინა ავტორს ასეთი ელემენტი შეთხზულ სურათში, რომელსაც იგი თანამედროვე მკითხველებისათვის ხატავდა?

დაბოლოს, რაკი აბოს გატეხა შეუძლებელი ვახდა, მას, ამირას განკარგულებით, თავს ჰკვეთენ. შემდეგ გვამს სწვავენ და ფერფლს მტკვარში ჰყრიან, გარკვეულ წრეების მოთხოვნით, რომელთაც ეშინიათ რომ ქრისტიანები, თავის ჩვეულების თანახმად, აბოს წმინდანად გამოაცხადებენ და მის ნეშტსაც სათანადოდ გამოიყენებენ, დამყრობელთა საწინაღმდეგო აგიტაციის მიზნით.

რომ არამცთუ დაწვა, არამედ სიკვდილით დასჯაც მაინც უკიდურესი ღონისძიება იყო, ეს ჩანს აბოსთან ერთად მჯდარი ერთერთი პატიმრის მაგალითზე. ეს პატიმარი დაბადებით ქრისტიანი ყოფილა, შემდეგ მაჰმადიანობაში გადასულა და დაბოლოს, მესამედ სარწმუნოების გამოცვლით, კვლავ ქრისტიანობას დაჰბრუნებია. სწორედ ამითვის დაუპატიმრებიათ იგი არაბებს. დაპატიმრებულმა, სიკვდილის წივით, მეოთხეჯერ გამოიცვალა სარწმუნოება, ისევ ისლამი მიიღო და ამით სასჯელიც თავიდან აიცილა (37)¹.

¹ ლევონდი მოგვიხსნის არაწრფიანთ გვარის ორი წევრის წამების შესებ სომხეთში, რაც მოძხდარა ხალიფა მუსას მეფობაში, როცა სომხეთის მთველ დ იყო ვინმე ხახმი, „უფლის განცხადების“ (=ეიფანია, ნათლლება) დღეებში, სომხთა წულთალოცხვით 223 წელს. „ხოლო მუსეს ეპყრ ხელისუფლება ერთ წელიწადს და აღესრულა. ამისავე დღეებში

რეჟიმის საერთო ხასიათისათვის ნიშანდობლივია ისიც რომ „სიმამრის“
რაველი ქალაქისა ქრისტიანეთაგან „განაგდებს“ „მძლავრთა შიშს“
და საჯარო მოლოცვა-თაყვანისცემას აწყობს აბოს უკანასკნელი
განსასვენებლის ადგილას (32-33. დამახასიათებელია, რათქმაუნდა,
ისიც რომ ქალაქის ცენტრში, მტკვრის ხიდზე რომელიც უფროს თა-
ნამედროვე მეტეხის ხიდს“ აღმართებულ იყო ჯუარი ხიდისა“ (32,
პროფ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველ ერის ისტორია II 364).

ამრიგად, საბანისძის თხზულების მიხედვით შეუძლებელია იმის
თქმა თითქოს არაბები აქტიურ რელიგიურ დენის პოლიტიკას აწარ-
მოებდნენ ქართლში, კერძოდ ქრისტიანობის მიმართ. მათი აქტი-
ურობა ამ სფეროში სხვა ხასიათისა იყო. მართალია, ავტორს
მოცემულ ისტორიულ ფაქტის სათანადოდ გაშუქებისათვის უმთავ-
რესად სწორედ საეკლესიო სარწმუნოებრივი მოტივები და აქსესუ-
არი აქვს გამოყენებული. სხვანაირი აზროვნება VIII ს. მწერლისა-
თვის შეუძლებელიც იყო - იდეოლოგიის აუცილებელი გარსი მდროს
რელიგია და საბანისძისთვისაც „სარკინოზთა ერი“ და „ქართველთა
ერი“, უწინარეს ყოვლისა, გარკვეული საეკლესიო-კონფესიონალურ-
ი კოლექტივებია (დამახასიათებელია ამ მხრივ რომ მერმინდელ სა-
გალობლების ავტორი აბოს „ისმაიტელ ყოფილ ქართველს“ ქაბის,
42). მაგრამ ამ კოლექტივების ურთიერთობა, უფრო სწორედ მათი
სათანადო საზოგადოებრივი ჯგუფების ურთიერთობა ყველაზე წვეა-
ვე პოლიტიკურსა და ეკონომიურ სფეროშია. ბრძოლაც აქ მიმდი-
ნარეობდა და თავის მსვლელობის პროცესში იმოსებოდა საეკლესიო
კონფესიონალურ იერით.

არაბ-ქართველთა, ისე როგორც არაბებისა და სხვა, მათ მიერ
დაპყრობილ, ქვეყნების ურთიერთობა ხარკისა და ბეგრის ღერძზე

(*ქ სურა ასოიი*) მოიკლა (მოჰკლა) ქართველთა ერისთავიც იწარე სიკ-
ვდილიო. ვინაიდა ზელითა და ფეხით ასწიე; ზევით და შუაში გასტოეს მისი
სხეულის სიყაწვილე. და ამრიგად, - როგორც სამსავერჰლოდ გააკუთენილი კრავი
განეზორა ამ „ცხოვრებას“, გვ. 1აა-1ბა. საფიქრებელია რომ აქ აბო იგულისხმე-
ბა. „ერისთავი“ შეცდომაა, იქნებ გადამწერისაც, „ერისთავის მსახურის“ მაგიერ. ავ-
ტორის მიერ მოცემული თარიღი, სომეხთა წელთაღრიცხვით, გვაძლევს 8ა წ. იან-
ვრის I დეკადას (ხათლისღების დღეებს). იაგრამ რადგანაც ხალიფა მუსა მეჯობ
85 წ. ა ავგუსტოდან 786 წ. 15 სექტემბერამდის, მარკვატო, 420, ამიტომ ცხადი
რომ ავტორს ერთა წლის შეცდომა ძოსვლია და აქ ნამდვილად იგულისხმებ 78
წლის იანვარი. ეს ქრონოლოგია სასეციით მაოთლდება საბანისძის ცნობებით, რ-
მელთა მიხედვითაც, აბო ეწამა მოსეს ხალიფობაში „თთუჟა იანვარსა ექუსა
დღესა პარასკევსა, განცხადებას“, ე, ი. ნათლისღებას (გვ. 22). ხაზში უნდა იქ
არქენიუს მმართველი ხუხაიძე იბნახაიძი, რომელსაც იბსენიებს იაკუბი, თუა
იაკუბის ცნობით, ხუხაიძე დანიშნული იყო ჰარუნის მიერ, გვ. 9.

ტრიალებდა. ამიტომ ძირითადი ფაქტი ის იყო რომ „მორწმუნენი დაპყრობილი ქრისტიანები) მძლავრებასა; ქუეშე დამონებულნი და ნაკ-
(ლულევენებითა და სიგლახაკითა შეკრულნი, ვითარცა რკინითა, ხარ-
კსა ქუეშე მათსა გუემულნი და ქენჯინილნი, ძუირ-ძურად ზღუეულ-
ნი“ (8) ჰგმინავდენ ამ აუტანელი უღლის ქვეშ და მის თავიდან მო-
შორებას ცდილობდენ.

დამახასიათებელია ამ მხრივ ჩვენი მეზობელი სომხეთის მდგომარეობა, მოცემულსავე ხანაში, აღწერილი, საბანისძის თანამედროვე სომეხი მემატეანის, ლევონდის მიერ.

უკვე პირველ აბასიდ ხალიფას დროს (749-754, ხალიფას წარ-
მომადგენელი აწამებს სომხებს აუტანელი შევიწროებით და გადა-
ტაკების პირამდის მიიყვანს მათ თავისი ხარკით. ხარკს მკვდრებზე
დაც-კი ახდევინებდა: სტანჯავდა კვრივ-ობლებს, სცემდა და ჰვევმდა
სამღვდელო პირებს, სთხოვდა რა მათ მიცვალებულთა და მათი
ოჯახის წევრების (სახლეულების) სახელების გამოჩენას; მძიმე და
მწარე მოხარკეობით აწამებდა ქვეყნის მკვიდრთ, (აქ ალბათ მდაბიურ-
ნი იგულისხმებიან, ს.) იღებდა რა კაცის თავზე მრავალ ზუზე (ფუ-
ლის სახელია) ვერცხლს; მან ყველას ტყვიის ბეჭედი შეაბა ქედზე;
ნახარარებს (მთავრებს), ნებსით თუ უნებლიეთ, ძღვნად მოჰყავდათ
და მოჰქონდათ მტარვალთან ცხენები, ჯორები, პატოსანი სამოსე-
ლი, ოქრო და ვერცხლი, რომ როგორმე ამოეყოსთ ამ უძღები ვეშა-
პის პირიო. ასეთსავე ამბებს ჩადიოდა იგივე პირი სხვა მრავალ
პროვინციაშიაც—იგი მოსახლეობას ყველგან უკანასკნელ სარჩოსაც
ართმევდაო¹. ამავე მეფობაში სომეხ ნახარარებს შეუწყვიტეს სარ-
გოს მიცემა ხალიფას საქურჭლიდან, მხედრობისათვის, და მათ თვი-
თონ უხდებოდათ ამ ხარჯების გასტუმრება-ო².

მეორე აბასიდის დროს, ე. ი. სწორედ იმ ხალიფა აბდილას (მან-
სურის) ზეობაში (754-775), რომელსაც დაბატიმრებული ჰყავდა ქართ-
ლის ერისმთავარი ნერსე, არაბთა უსამართლობა და ძალმომრეო-
ბა სომხეთში არ შეწვევტილა. კარინის (არზრუმის) ოლქის დაპყრო-
ბის შემდეგ, მაგ. ამ ქვეყანას დაადეს სულადი გადასახადი, ჯიზიათი
(„მარლაჰარკა“), მორეკეს აუარება ხალხი და ციხის კედლები ააშე-
ნებინეს, ხოლო სომხებს დააკისრეს ქალაქში ჩასახლებულ არაბები-
სა და მათი სახლეულების კვება³. ეს იწვევდა სასოწარკვეთილ მო-
სახლეობის საპასუხო ღონისძიებებს. ჯერ აჯანყდა ვასპურაკანი,

¹ ლევონდი, 127-128
² იქვე, 128-129
³ იქვე, 129-130

არწრუნინათა მეთაურობით¹. შემდეგ მათ სხვა ნახარართა საგვარეულოებიც მიჰყვნენ. ყოველთვის ამბოხების მიზეზი აუტანელი ხარკი იყო. ავტორი ხაზგასმით აღნიშნავს რომ სწორედ ამ აბდილა (მანსურ) ხალიფას მეფობაში, როცა სომხეთის მმართველი იყო იაზიდი, ხარკის უღელი მეტისმეტად დაუმიძინეს სომხეთს. ვერცხლი გაქრა ქვეყნიდან. ყველა უკანასკნელ სარჩო-საბადებელს იძლეოდა და თავის სულის სახსნელადაც საფასეს ველარ შოულობდა. ამიტომ მრავალი გარბოდა და თავს აფარებდა ხეხუეებსა და გამოქვაბულებში. სხვები კიდეც თავს იხრჩობდნენ თოვლსა და წყალში, რადგანაც ვერ შოულობდნენ, რასაც სთხოვდნენ. ხოლო მოითხოვდნენ კაცის თავზე ხარკს ვერცხლად. ყოველი მონაგებისავან გაძარცული, შებოჭილი იყო სომხეთი სილატაკითა და სიგლახაკით, მათ შორის ნახარარებიცა და დიდებულებიც. ზოგჯერ ხალიფა იძულებული ხდებოდა გამოეცვალა მმართველები, მაგრამ ახლები ძველებს არ სჯობდნენ. ყველას სტანჯავდნენ— სამღვდელო პირებს, მთაერებს, უბრალო ხალხს. ცემა, სხვადასხვა სახის საშინელი სასჯელი, შეურაცხყოფა—ყველაფერი მიმართული იყო ხარკის ასაკრფელად². ამან გამოიწვია ახალი დიდი აჯანყება: სომეხმა ნახარარებმა მათს თავზე მოწეულს ამ საშინელ უბედურებას სახელოვანი სიკვდილი არჩიეს და არტავაზდ მამიკონიანის მეთაურობით ეცნენ ვათავხედებულ მტერს³. ამ აჯანყების დამარცხებამ ვერ ჩააცხრო სომხების მღელვარება. არაბები ეხლა მეტი გამძვინვარებით თხოულობდნენ ხარკს სომხეთის ყველა ოლქში. ქვეყნის მწუხარება კიდეც უფრო გაიზარდა. განსაკუთრებით ამძიმებდა მდგომარეობას ის გარემოება რომ სომხეთში სრულებით აღარ იშოვებოდა ვერცხლი. მოსახლეობის აღშფოთების ახალი აფეთქების დროს მუშელ მამიკონიანმა და სხვა ნახარარებმა უარი განაცხადეს მორჩილებაზე და არაბთა ერთი გუნდიც გაჟლიტეს⁴. ლევონი მსგავსს ბევრს სხვა რამესაც მოგვითხრობს. საყურადღებოა, ჰარუნ აღ-რაშიდის ზეობისათვის (786-809), ამ შემთხვევაში, VIII ს. მიწურულები-სათვის, ლევონი მოგვითხრობს ახალ შევიწროებათა შესახებ სომხეთში, კერძოდ აღნიშნავს რომ ხარკი გააორკეცეს, კისერზე ყველას კვლავ ტყვიის ბეჭედი დაადეს და თვითეულ ბეჭედში მრავალ თეთრსა სთხოვდნენ; ხალხი სრულიად გალატაკდა, თავის ქონების პატრონი აღარავინ იყო; ბევრი ნებაყოფლობით სტოვებდა თავის ჯოგებს და გარბოდა, და ყველაფერი მტერს უფარდებოდა ხელშიო⁵.

¹ იქვე, 130-131
² იქვე, 135-137
³ იქვე, 137-138
⁴ იქვე, 139
⁵ იქვე, 167-186

ლევონდის მიერ დახატულ ვითარებას სახეებით ადასტურებს არაბი ისტორიკოსი, იაკუბი, რომელიც გვიამბობს რომ ხალიფა ალ-მაჰდის სიკვდილის შემდეგ (785), მთელი არმენია მოცული იყო აჯანყებით, რომელიც ხალიფა მუსას მთელს მეფობაში (785-786) გრძელდებოდა. ხალიფა ჰარუნის მიერ დანიშნულმა მმართველმა ხუზაიმა იბნ-ხაზიმმა ალბათ უდრის ლევონდის მიერ დასახელებულ ხაზმს), რომელიც აქ წელიწადი და ორი თვე მართავდა, აჯანყება ჩააქრო. ქვეყანა დამშვიდდა და მოსახლეობამ მორჩილება აღიარა. მომდევნო მმართველი, იაზიდი, ისე მტკიცედ მართავდა ქვეყანას, რომ განძრევაც კი არავის შეეძლო. შემდეგ, იმავე ჰარუნის მეფობისათვის, მოთხრობილია ქ. ბარდავის მცხოვრებთა აჯანყება (ალვანეთში), სომხეთის ხელახალი ამოხება, ქ. ბაილაკანის მცხოვრებთა აჯანყება (ალვანეთში). მდგომარეობა სომხეთში სულ უფრო და უფრო ფუჭდებოდა, და ჰარუნმა კვლავ დასჯელი ჯარები გაგზავნა სომხეთსა და ადარბადაგანში (უკანასკნელში ერთერთი არაბი სარდალი იყო გამდგარი). შემდეგ ისევ აღნიშნულია სომხეთის ახალი აჯანყება. აჯანყების შემდეგ ჰარუნის მიერ დანიშნული მმართველი ისე სასტიკად გაუსწორდა მცხოვრებთ, რომ ქვეყანა დამშვიდდა. ამ ქვეყნების მმართველები, საერთოდ, ჩანს, წამისწამ იცვლებოდნენ, სწორედ პოლიტიკური მდგომარეობის მერყეობის წყალობით. ზოგიერთი უკანასკნელი მმართველის შესახებ, ჰარუნის მეფობაში, ავ *ორი კვლავ გვიამბობს: საიდი ცუდად ექცეოდა აქაურ პატრიკებს, ე. ი. ფეოდალებს, რითაც გამოიწვია უკმაყოფილება ბაბ-ულ-აბვაბის (ქ. დარუბანდის) მცხოვრებლებისა. რომელნიც თავს დაესხნენ მის წარმომადგენლებს. ხოლო მმართველი ალი ისე ცუდად იქცეოდა, რომ მის წინააღმდეგ აჯანყდნენ შარვანის მცხოვრებნი და ქვეყანა მღელვარებამ მოიცვა. ზოგი მმართველი, ტაქტიკური მოქმედებით (მეფეებისა და პატრიკების შეილებთან კეთილგანწყობილებით) სულ მოკლე ხნით ზავის ჩამოგდებას ახერხებდა, შემდეგ კი ისევ ირეოდა ქვეყანა. მაგრამ ყველას წააცილა ხუზაიმა იბნ-ხაზიმმა, მეორედ დანიშნულმა, ჩანს მმართველად — შეიპყრო პატრიკები და მეფისშვილები, თავები დასჭრა მათ და, საერთოდ, ისე ცუდად ექცეოდა რომ უარესი აღარ შეიძლებოდაო.

გზადაგზა იაკუბი მოგვითხრობს დიდი შინაური შფოთის შესახებ ამიერ-კავკასიაში მყოფსა და მომქმედ არაბთა შორის, ადგილობრივ არაბ ამირების განდგომას, მათ კავშირს უცხო ძალებთან (მაგ. ხაზარებთან და სხვ.) და ბრძოლას ხალიფას წინააღმდეგ (9—12).

თუ ასეთი მდგომარეობა იყო სომხეთსა და ალვანეთში, ცხადია, დაახლოებით იგივე ვითარება უნდა ვიგულისხმოთ ქართლშიაც.

ამიტომ ცხადია რომ იოანე საბანიძის მიერ აღწერილი ის სიმ-
წვავე ურთიერთობისა, რომელიც ქრისტიანულ-საეკლესიო ლიტერა-
ტურული და იდეოლოგიური სამოსელითა აქვს ავტორს წარმოდგე-
ნილი, სწორედ ამ ეკონომიურსა და პოლიტიკურ საშოში იბადებო-
და. საბანიძეც თვალსაჩინოდ აგვიწერს, კერძოდ, ქართლის ერის-
მთავრებისა (სათანადოდ, ქართლის გაბატონებულ წრისა) და არაბ-
თა ურთიერთობას.

იოანეს ცნობებით, ქართლს აბასიდების გულისწყრომა ამ დინას-
ტიის უკვე მეორე წარმომადგენლის მეფობაში სწევია. ხალიფა მან-
სურს 172—3 წ. ბაღდადში, რომელიც ამდროიდან ხალიფატის სა-
ტახტო ქალაქია, დაუბრებია ქართლის ერისმთავარი, ნერსე, და და-
უბატონებია. ამ ცნობის ავტორი ამტკიცებს რომ დაბატონებეს
მიზეზი „ბოროტ კაცთა შესმენა“, ე. ი. დაბეზლება იყო, მაგრამ თვით
დაბეზლებასაც ვარკვეული პირობები სჭიროდა და ეს ფაქტი აშკარად
მიუთითებს ურთიერთობის გაფუჭებაზე ცენტრალურ მთავრობასა და
ქართლის მმართველ წრეებს შორის. ამასვე ადასტურებენ შემ-
დეგი ფაქტებიც. ნერსე სამი წელი მჯდარა ბაღდადის საპყრობი-
ლეში, სანამ იგი ახალ ხალიფას, მაჰდის არ გაუნთავისუფლებია და
ისევ ქართლის ერისმთავრად არ დაუნიშნავს. მაგრამ ნერსეს, ჩანს,
აკლდა შეგუების უნარი. არაბები კვლავ უწყობიან მას: „კულად
იყო განრისხებაჲ პელმწიფეთა მათ სარკინოზთაჲ ნერსე ერისთავსა
ზედა“. ისე „სასტიკად ჰბრძოდეს მას სარკინოზთა ერი“ რომ იგი
იძულებული შეიქნა მთელი თავისი ოჯახით და დიდი ამალით ქართ-
ლიდან გახიზნულიყო. დარიალის გზით ნერსე გადავიდა ხაზარეთში,
სადაც ხაზართა მეფემ იგი, როგორც არაბებთან ნაჩხუბარი და მათი
მტერი, კარგად მიიღო, ხოლო ხაზარეთიდან ლტოლვილი ერისმთა-
ვარი აფხაზეთში ჩავიდა, სადაც აგრეთვე გულისა მასპინძლები ჰპოვა
(გვ. 15—19).

საყურადღებოა რომ მიუხედავად ურთიერთობის ასეთი გამწვა-
ვებისა, არაბებს მაინც საჭიროდ მიაჩნდათ ქართლის ერისმთავრის
ხელისუფლების არსებობა. გაქცეულ ნერსეს მაგიერ, ქართლის ერის-
მთავრად, VIII ს. ოთხმოციან წლებში, ვინმე სტეფანოზი დაუნიშ-
ნავთ. საყურადღებოა ისიც რომ ეს სტეფანოზი იმავე ნერსეს დის-
წული ყოფილა, ე. ი., არაბების არჩევანი ქართლის წარჩინებულთა
შედარებით ვიწრო წრეში ტრიალებდა. შემდეგში ნერსეც არაბებს
ურიგდება და ქართლში ბრუნდება, როგორც კერძო პირი (20).

იაკუბი, როგორც ჩანს, აბასიდების ბრძოლას საქართველოს ად-
გილობრივ მმართველ წრეებთან ცოტა უფრო ადრე იწყებს. და-

ახლოებით სამოციან წლებს უნდა ეკუთვნოდეს მის მიერ მოთხრობილი ამბავი რომ არმენიაში (აქ ეს ტერმინი ამიერ-კავკასიის მნიშვნელობითაა ნახმარი) მღელვარებამ მოიცივა სანარიელები, ე. ი., წანარები. პოლიტიკური აზრით, „წანარები“ კახეთის სამთავროს გულისხმობს და ამიტომ აქ აღმ. საქართველოს ამ ნაწილის შესახებაა საუბარი. წანარებს ებრძოდა აბუ-ჯაფარის (ხალიფა, აღმანსტური, 754—775) მიერ დანიშნული მმართველი ალ-ჰასანი, რომელმაც ვერაფერი გააწყუ. ამის შესახებ, ისე როგორც წანარების მრავალრიცხოვნობის შესახებაც, ჰასანმა შეატყობინა აბუ-ჯაფარს, რომელმაც ჰასანის საშველად გაგზავნა ამირ იბნ-ისმაილ ალხარისი 20000 მეომრით. ამირი შეხვდა წანარებს და სასტიკი ბრძოლა აუტეხა მათ. ომი რამდენიმე დღე გაგრძელდა და მუსლიმის გამარჯვებით დამთავრდა, ბოლოსდაბოლოს. ამირმა ერთ დღეს 16000 კაცი გაჟლიტა, წანართა ლაშქრიდან. შემდეგ იგი ტფილისისაკენ გაემართა, გზაში ამოხოცა ყველა ტყვე, ვინც თან ჰყავდა და ყოველი მხრით მღევარი გამოუყენა წანარებსო¹. ჰარუნ ალ-რაშიდის მეფობისათვის, ე. ი. VIII ს. დამლევისა და IX-ს. დამღვევისათვის იგივე იაკუბი გვიამბობს: არ-რაშიდმა მმართველად დანიშნა ხუზაიმა იბნ-ხაზიმი, რომელმაც შეიპყრა პატრიკები [თითქოს ნერსე ერისმთავრის ისტორიის გამოძახილია ეს ამბავი! ს. ჯ.], და მეფისშვილები [სფეფულები ხომ არ იგულისხმებიან აქ? ს. ჯ.], დასჭრა მათ თავები და, საერთოდ, ისე ცუდად ეპყრობოდა მათ, რომ უარესი აღარ შეიძლება. ამან გამოიწვია აღშფოთება ჯურზანსა [ტექსტში შეცდომით ჯურჯანია] და სანარიაში (წანარეთში) [ე. ი. ქართლსა და კახეთში]. მმართველმა გაგზავნა მათ წინააღმდეგ ლაშქარი, მაგრამ მათ გასწყვიტეს იგი. მაშინ მმართველმა გაგზავნა მათ წინააღმდეგ საიდ იბნ-ალ-ხასიანი იბნ-შუაბი დიდი ჯარით. იგი მანამ ეომებოდა ჯურზანისა და სანარიის [ქართლ-კახეთის] მცხოვრებთ, სანამ არ გადაარეკა ისინი ქვეყნის ფარგლებიდან. ამის შემდეგ ხუზაიმა წავიდა ტფილისში, სადაც ერთ წელზე ნაკლები დაჰყო, რადგანაც ვადაყენებულ იქნა. მის მაგიერ დაინიშნა სულაიმან იბნ-იაზიდი, პატიოსანი, მაგრამ უზრუნველი, მოხუცი, რომლის არც ერთი განკარგულება არ სრულდებოდა, ისე რომ ქვეყანა კინალამ გადაუდგა მასო².

1 ცნობილია რომ აბასიდების პოლიტიკური და ცემის ნიშნები პირველად მართლაც ჰარუნ ალ-რაშიდის გარეგნულად ბრწყინვალე მეფობაში გამოიხატა. ამიერ-კავკასიისა და საქართველოშიაც, როგორც ვნახეთ, სწორედ ამ დროს ხდება არაბების თვალსაჩინო დასუსტება.

1 იაკუბი 9.
2 იქვე. 12.

ბუნებრივია ამიტომ რომ ასეთს პირობებში ტფილისის ამირას მდგომარეობაზეც სათანადო ცვლილებები განიცადა: ტფილისის ამირა თანდათანობით ადგილობრივ წვრილ ფეოდალურ მფლობელად იქცევა და სათანადოდ ვიწროვდება მისი გავლენის არეც. IX ს. დამდეგიდან ტფილისის ამირას, ჩვეულებრივად, მხოლოდ ქვემო ქართლი ემორჩილება. მხოლოდ ძალიან იშვიათად, ისიც, ჩვეულებრივად, ძალიან მოკლე ხნით, ახერხებენ არაბები თავიანთი გავლენის გავრცელებას მეზობელ თემებზე. ეს მაშინ ხდება ხოლმე, როდესაც ხალიფა ქართლში დამატებითს სამხედრო ძალას ჰგზავნის. წყაროები ასეთ შემთხვევაში ხელახალი დაპყრობის შესახებ ლაპარაკობენ. მაგრამ, არსებითად, ალბათ საქმე გვაქვს მოთარეშებასა და წამიერს, სწრაფად წარმავალ, მორჩილების გამოცხადებასთან. ვარდა ამისა, ხალიფას ახალი ექსპედიციების წარმატება ხომ ხალიფასა და ტფილისის ამირების ურთიერთობითაც იყო მნიშვნელოვნად განსაზღვრული.

IX-ს. დამდეგიდან წესად ვხედავთ, რომ ტფილისის ამირა დასახელებულ ვიწრო ფარგლებშია მოკუმშული და თავისი პოლიტიკური მნიშვნელობით ადგილობრივ მთავრების დონეზე დადის. სულ უფროდაუფრო ცხადი ხდება ტფილისის ამირების პარტიკულარიზმიც.

უკვე IX ს. ოციან წლებში გამდგარა მუჰამად იბნ-ატაბი, რომელსაც ხელში ჩაუგდია ჯურზანი (ქართლი) და რომელსაც მოკავშირედ ჰყოლია წანარნი (კახელები). იბნ-ატაბი გააქცევს მის წინააღმდეგ გამოგზავნილს ერთს სარდალს და მხოლოდ შემდეგ ემორჩილება ახალი საეგზეკუციო რაზმის უფროსს, ხალიდ იბნ-იაზიდს, რომელსაც კარგად იცნობენ ქართული წყაროებიც¹. ხალიდმა მოარბია სამხრეთი საქართველოც და ურჩ წანარებსაც, ე. ი. კახეთს, თავს დაესხა. ხალიდი „მედგრად ებრძოდა მათ [წანარებს] ჯურზანში [საქართველოში], გააქცია ისინი, ხელთ ჩაიგდო მათი ჯოგები და, ბოლოს, შემოირიგა იმ პირობით რომ ისინი [წანარები] მოსცემდნენ სამიათას ფაშატ ცხენსა და ოციათასცხვარს. მაგრამ არგასულა დიდი დრო რომ ისინი კვლავ აჯანყდნენ². ალბათ ამ ამბავს გულისხმობს ქართული მატრიანე, როცა გვიამბობს: „მას ჟამსა შეითქუნეს გარდაბანელნი და განაჩინეს ქორეპისკოპოზად ღაჩი, ძე იოვანე ქუაბულისძისა. და

¹ ქცხ. მარ. 219-220; იაკუბი, 15-16. იაკუბის ცნობების ანალიზით ეს უნდა მომხდარიყო აღმაქუცის ხალიფობაში, 813-833 წწ., მაგრამ თითქმის არა უადრეს 829 წლისა. შეადო., მარკვარტი, 408-410

² იაკუბი, იქვე

შემდგომად მისა დასუეს ქორეპისკოპოზად სამოელ დონაური/კუ-
ლად, მეორედ, მოვიდა იგივე ხალილა არაბი. შეებნეს გარდაბანელ-
ნი გავაზს და გააქციეს ხალილ და მოსწყდა სიმრავლე ფრია-
ლი¹.

პირველ შემოსელის დროს, ხალიდს ტფილისის ამირად დაუ-
ნიშნავს ალი (თუ იაზია) შუაბისძე². ხოლო მალე ტფილისის ამირად
დამჯდარა ახალი კაცი — „კუალად დაჯდა ამირად ტფილისსა საპაქ
ისმელისძე“³, რომელიც იმთავითვე, ჩანს ურჩობის გუნებაზე მდგარა.
ოცდაათიან წლების დამდეგს იგი უკვე აღარ ემორჩილება ხალიფას
და ითვისებს აქაურ ხარვს. მის წინააღმდეგ გამოგზავნილი, ქართლ-
ში მესამეჯერ მოსული, ხალიდი, მოკლულ იქნა თუ მოკვდა⁴. ხალი-
დის მაგიერ ხალიფამ გამოგზავნა მისი შვილი მოჰმედი. „მატიანე
ქართლისაი“ ასე მოგვითხრობს ამ ამბებს: „ხალიდ მოვიდა მესამედ
და მოკლეს ჯავახეთს და ძე მისი მოჰმედ მოვიდა ქართლს. მოერთო
ბაგრატ, ძე აშოტ კურაპალატისა, და მისცა მას ქართლი. გამოვიდა
საპაქ, ამირა ტფილელი, ლაშქრითა და დადგა რეპს [თანამედროვე
გორთან, ს. ჯ.], ხოლო მოჰმედ და ბაგრატ წარიღეს უფლისციხე.
და მოვიდეს კახნი გარდაბანელნი შუელად საპაქისსა, შეიბნეს რეპს
და იბრძოლეს. და იყო ბრძოლა ძლიერი მათ შორის, არცა ივინი
გაიქცეს და არცა ივინი, ვიდრემდის გაიყარნეს. და აიყარა მოჰმად
და წარვიდა ბარდავად“⁵. სხვანაირი შედეგი მოჰყოლია ამ ბრძოლას
იაკუბის ცნობით: იგი ამტკიცებს — მოჰმადი იმდენხანს ებრძოდა
სანარიელებსა [უღრის ქართ. მატიანის „კახ გარდაბანელთ“, ს. ჯ.]
და ისპაქს, სანამ არ გაავდო იგი იმ ქვეყნიდან და ისინიც [სანარიელები]
არ გააქციო⁶. მაგრამ ქართული ცნობა უფრო სწორი უნდა იყოს —
საპაქი ამის შემდეგაც ტფილისის ამირაა და ისევ ისე ეურჩება ხა-
ლიფას. უკანასკნელი, დასასრულ, დიდ სამხედრო ექსპედიციას აწ-
ყობს საპაქის წინააღმდეგ, ბულა თურქით სათავეში. მატიანით, ბუ-

¹ ქცხ., მარ., 220 და ვარიანტული საკითხავები.

² იქვე.

³ იქვე.

⁴ ქართულ მატიანესთან ერთად ახლოვნიც ამტკიცებს, გვ. 106, რომ ხალიდი მოკლულ იქნა ჯავახეთში, სოფ. ხოზაბირში (ხიზაბავრა? ს. ჯ.), სომხ. წელთა-
აღრიცხვით 290 წ., ე. ი. 841-2-ში. შეადრ., მარკვარტი, 410-411.

⁵ ქცხ., მარ. 220-221 და ვარიანტ. საკითხავები, —წანარებთან ბრძოლა არაბე-
რისა კიდევ რამდენიმეჯერ აქვს მოხსენებული იაკუბის, იხ., მაგ. გვ. 18

⁶ იაკუბი, 19

ლამ ჯერ „შემუსრა ყოველი სომხითი და ტყუე ყუნა იგი ყოველნი მთავარნი მათნი. და მოვიდა და მოადგა ქალაქსა ტფილისისასა, რამეთუ არა მორჩილობდა ამირა საჰაკ. მოკლა საჰაკ, შემუსრა ქალაქი ტფილისისა, დაწვა ცეცხლითა და მოაოხრნა არენი მისნი“. ტფილისის აღებას (853 წ. 5 აგვისტოს) თან ისეთი სისასტიკე სდევდა თურმე რომ, არაბულ ცნობებით, ამ ამბების დროს, 50000 კაცი დაღუპულა. შემდეგ ბუღას ჯარები საჰაკის მოკავშირეებს, ადგილობრივ მეფე-მფარველებსაც ამარცხებენ¹.

ტფილისის ამირები ამის შემდეგაც რჩებიან ისევ წვრილ მფლობელებად, რომელნიც მხოლოდ ნომინალურად აღიარებენ ხალიფას უზენაეს ხელმწიფებას (ფულს, მაგ., ისინი, ამ ხნის განმავლობაში, ისევ ხალიფას სახელით სკრიან). მეათე საუკუნის ორმოციან წლებიდან-კი ისინი უკვე ფორმალურადაც საჯაროდ აცხადებენ თავიანთ დამოუკიდებლობას.

საქართველო-არაბების ურთიერთობაში ფაქტიური გარდატეხა მაინც მეცხრე საუკუნის შუაწლებში ხდება. თვით არაბთა წარმოდგენითაც მეცხრე საუკუნის შუაწლებიდან მოყოლებული ქართველები განთავისფლდნენ არაბთა პოლიტიკური მორჩილებისაგან. ასე, მაგ., მასუდი ამბობს: „აფხაზები და ქართველები ხარაჯას აძლევდნენ სანაპირო ციხე ტფილისის უფროსებს, ტფილისის დაპყრობისა და მისი დასახლების დროიდან მოყოლებული ხალიფა მუტავაქილამდე“-ო.² მუტავაქილი მეფობდა 846—861 წლებში, მის დროს მოხდა ბუღას ლაშქრობა ტფილისზე და მის სიკვდილთან ერთად აიშალა სწორედ საბოლოოდ ხალიფატი. ახალი ვითარება, ბუნებრივად, საქართველოსაც უნდა შეჰხებოდა.

§ 8 არაბთა იდეოლოგიური პოლიტიკა ქართლში

არაბების თავდაპირველი შედარებითი ინდიფერენტობა და ტოლერანტობა სარწმუნოებრივ-კონფესიონ ალურ საკითხების სფეროში, VIII ს. მეორე ნახევრიდან უკვე ერთგვარი აქტიურობით იცვლება ქართლში. ამ დროიდან გვესმის ხმები ცალკე პირთა სიკვდილით დასჯის შესახებ რელიგიურ აღსარების ნიადაგზე (აბო ტფილევი, კონსტანტინე-კახა, გობრონი, არჩილ — უფრო ადრინდელი ხანისათვის), ჩვეულებრივად და უპირატესად სდევნიან არაბები ისლამის რენეგატებს (აბო), სხვა შემთხვევებში სარწმუნოებრივთან ერთად

¹ ქც. მარ., 220—221; იაკუბა, 20—21, იაკუბი ამტკიცებს. თითქმის ბუღა დამარცხდა წანარებთან ბრძოლაში: ბალაქორი, 28; ჯავახაშვილი, II 373—377.
² Marquart, 175. მასუდის ცნობას ჩვენთვის ზოგადი მნიშვნელობა აქვს, რადგანაც აფხაზთა დასახელება არაბთა მონარქების რიგებში ამკარად მოწმობს რომ ავტორის წყაროები არ იყო მთლად ზუსტი. „ხარაჯის“ (die Grundsteuer) მთხაენება მაიხც ინტერესს მოკლებული არ არის. იხ. ზემოთ გვ. 24.

შეკარად თავს იჩენს პოლიტიკური მომენტი და, უეჭველია, უკანას-
კნელი მეტობს პირველსაც (კახა, გობრონი, არჩილი), მაგრამ მაინც
რეჟიმის გამოცვლა, ამ მნიშვნელობით, უცილობელია.

თავის აღვილას (§ 7) განმარტებული იყო რომ, გარკვეულ სოცია-
ლურ-პოლიტიკურ პირობების წყალობით, ისლამის ქადაგებას
ქართლში არ შეეძლო არავითარ შესამჩნევ შედეგების მოტანა.

უფრო საყურადღებოა საკითხი არაბთა ურთიერთობის შესახებ
ქართლის ქრისტიანულ ეკლესიის მმართველ წრეებთან, მიუხედავად
იმისა რომ ამ დროს პირობები უკვე სულ სხვაგვარია, რომ ქართ-
ლის ეკლესია ეხლა ბევრად უფრო მძლავრი ორგანიზაციაა, ვიდრე
VI ს-ში და კონფესიონალურადაც იგი თითქოს უფრო გარკვეულ
სახეს ატარებს, მაინც, გვეგონია, არაბებსაც, განსაზღვრულ დროიდან
აღბათ, მერვე საუკუნის შუა წლებიდან, უნდა ეცადნათ ამ მხრივ
ირანელების მიერ გათელილ ვზით ევლოთ, რომ სომხეთში ანტიქალ-
კედონიტურმა (და მაშასადამე, პოლიტიკურად, ანტიბიზანტიურმა)
ელემენტებმა მოახერხეს არაბულ მმართველობის გამოყენება რევან-
შის მიზნისათვის, ექვს გარეშეა. განსაკუთრებით საყურადღებოა რომ
ეს ელემენტები ცდილობენ, იმავე არაბთა დახმარებით, სომხურ ანტი-
ქალკედონიტურ ეკლესიის ინტერესების დაკმაყოფილებას და მისი
პრიორიტეტის გავრცელებას საკუთრივ სომხეთის მიწაწყლის გარე-
შეც. ძველი აღვანეთის ანალისტი, მოსე კალანკატუელი, მოგვითხ-
ხრობს რომ სომეხთა კათალიკოსმა ილიამ ხალიფა აბდ ალმალიქს
(685-705 წწ.) მისწერა, აღბათ, VIII-ს. დამდეგს, ეპისტოლე შემ-
დეგი შინაარსისა: „ჩვენს დამორჩილებულ ქვეყანას ყოვლისმპყრობე-
ლი ღვთისაგან წილად ხვდა თქვენი სამსახური და, აღვანელებთან
ერთად, ქრისტეს ღვთაებრიობის ერთი სარწმუნოების აღსარება.
აღვანელების ეხლანდელი კათალიკოსი-კი, რომელიც ბარდავში ზის,
შეუთანხმდა ბერძენთა კეისარს, იხსენიებს მას ლოცვებში და აიძუ-
ლებს ქვეყანას შეუერთდენ მას სარწმუნოებრივად. დაე, ყოველივე ეს
ცნობილი იყოს თქვენთვის, და ნუ უგულვებელსყოფ ამას, რადგანაც
მას ჰყავს თანამოაზრე, ერთი წარჩინებული დედაკაცი (იგულისხმება
გარდაბანის მთავარი). ჰბრძანეთ თქვენი დიდი უფლებით მათი დას-
ჯა, მათი შეცოდებისათვის ღვთის წინააღმდეგ.“¹ მაშასადამე, სო-
სომეხთა კათალიკოსი ამტკიცებდა რომ არაბთა ბატონობა ისევე
ღვთისაგან არის ნაწყალობევი სომხებისათვის, როგორც მონოფი-
ზიტური აღსარება, და აღვანელებს აბეზლებდა ბატონების წინაშე,
ბიზანტიელებთან პოლიტიკური და სარწმუნოებრივი კავშირი აქვთო

¹ კალანკატუელი 237

(აღნიშნული მთავარი და ალვანეთის კათალიკოსი, იმავე ავტორის ცნობით, დიოფიზიტები ყოფილან). ხალიფას ასე უპასუხნია თავის თავის ერთგულ მონისათვის: „წავიკითხე შენი გულწრფელი წერილი, ღვთისკაცო ილია, სომეხთა კათალიკოსო, და შენდამი წყალობის გამო, გავგზავნე ჩემი სანდო მსახური დიდძალი ჯარით. **გბრძანეთ განმართვა (გასწორება) შენი (ჯულის მიხედვით) ალვანელთა შორის, რომელნიც აჯანყებულან ჩვენი ბატონობის წინააღმდეგ.** ჩვენი მსახური განახორციელებს ჩვენს განაჩენს შენი თანდასწრებით ბარდავში: იგი ჯაჭვით დააბამს ნარსესსა (ალვანელთა კათალიკოსს) და იმ დედაკაცს, და გამოიყვანს მათ სამეფო კარზე, რათა ყველა მემამოხემ დაინახოს მათი მოქმედების შერცხვენა“-ო-¹. მართლაც სომეხთა კათალიკოსი უმეშვეოდ მონაწილეობს დასახელებულ პირთა წამებაში, რომელთაც დიდი სიმტკიცე გამოუჩენიათ თავიანთ რწმენის დაცვისას. დიოფიზიტ ნარსესის მავიერ ალვანეთის კათალიკოსად დადგენილს ვინმე სვიმეონს „დაუწყნარებია“ ნარსესის მიერ აღძრული შფოთი დაუნერგავს ცთომილ სამწყსოში „ჭეშმარიტი სარწმუნოების“ მრავალი წესი, ე. ი. განუახლებია მონოფიზიტობა და რაც განსაკუთრებით საინტერესოა, **ბრძანება გაუცია მდინარეში ჩაეყარათ ნარსესის „მწვალებლური“ წიგნთსაცავით საგსე სკრივები.** ასე იღუბებოდა და, დაბოლოს, მთლიანად განადგურდა კიდევაც ალვანური ორიგინალური მწერლობა, რომელსაც ჩვენთვის დიდი ისტორიულ — ლიტერატურული მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა! ყოველივე მომხდარის დასაგვირგვინებლად, სომეხთა კათალიკოსმა ჩამოართვა ალვანეთის საეკლესიო და საერო მმართველ წრეებს წერილობითი პირობა რომ ისინი ამიერიდან ერთგული იქნებიან წმ. გრიგოლის სარწმუნოებისა და იერარქიულადაც სომეხთა საკათალიკოსო ტახტს დაემორჩილებიან (ეს მომხდარა 700—704 წ.). ცხადია რომ სომეხ ბერის ზურგს უკან არაბები იღვენ: ცალკე ასეთსავე წერილობით პირობას უდებენ ხალიფას ალვანეთის მთავარი და ყველა წარჩინებული ერისკაცი, „რომელთა სახელებსაც სათითაოდ იწერენ ხალიფა აბდ ალ მალიქის დაუთარხანაში იმისათვის რომ ვინიცობაა რომელიმე მათგანმა აღიაროს ორი ბუნება [ე. ი. ბიზანტიის ოფიციალური, დიოფიზიტიური, ქრისტიანობა], ასეთი პირები განადგურებულ იქნან მახვილითა და წარტყვენეთ. ასე დამყარდა მშვიდობა ალვანეთის ყველა ტაძარში“-ო, გვარწმუნებს გემათიანე!²

მკითხველი ადვილად მოიგონებს რომ აღწერილ ამბებში თითქმის სტერეოტიპულად არის განმეორებული ირანელთადროინდელი

¹ იქვე, 237—8

² იხ. კალანკატუელი, ნაწ. III თ. თ. 3—11.

უტოიერტობა. ანალოგია იმ მხრივაც მართალია რომ გარედან მოსული ძალა ეხლაც სარგებლობს ფეოდალურ კლასის საერო და საეკლესიო ფრთებს შორის არსებულ ანტაგონიზმით და გარკვეულ მომენტში უპირატესობას ეკლესიას აძლევს, მაგრამ ამის შესახებ დაწვრილებით სხვაგან გვექნება საუბარი. ქართლის შესახებ, სამუშაო როდ, აღნიშნულ სფეროდან არავითარი ცნობები შენახულა. მაგრამ რომ მსგავსი პოლიტიკა შეუძლებელია ამ ქვეყანას ასცდენოდა. გვარწმუნებს ერთი ეპიზოდი, მოთხრობილი გ. მერჩულის მიერ (წერდა X ს. შუაწლებში). ეს ამბავი მით უფრო მაჩვენებელია რომ იგი მომხდარა IX ს. ოციან წლებში, როდესაც არაბები ქართლში უკვე საკმაოდ დასუსტებული იყვნენ, წინანდელთან შედარებით. ვინმე ცქირი, დიაკონი, ტფილისის ამირა ჰასაკ ისმაელის ძის მიერ აღზრდილი (დიაკონი, მაჰმადიან მოხელის გაზრდილი! დამახასიათებელია!), მოციქულად ყოფილა გაგზავნილი ამ ამირას მიერვე კლარჯეთის მფლობელ აშოტ კურაპალატთან. გზაში ცქირს კლარჯეთის საეპისკოპოსო კათედრა, ანჩას, ცარიელი უნახავს და გამღვდელმთავრების სურვილი აღძვრია. თუმცა მას არავითარი საფუძველი ასეთი პოსტის დაჭერისათვის არ მოეპოვებოდა. მაგრამ თავის პატრონის, ტფილისელ ამირას ქომავლობით, „საჰაკ ამირას მიერ,“ ე. ი. საჰაკის თხოვნითა და შუამდგომლობით, როგორც ამბობს მწერალი, აშოტ კურაპალატისაგან მიუღია ანჩის საყდარი, ე. ი. ადგილობრივ საეკლესიო წრეების თვალსაზრისით, „მძლავრებით დაუპყრია ანჩა“. ამ წრეებსა და ცქირს შორის მწვავე უთანხმოება ატყდა. საქმე მოსყიდულ მკვლევების გამოყენებამდისაც მიდის. ბოლოს, ადგილობრივი საეკლესიო კრება ცქირს „განჰკვეთს პატივისაგან“, ე. ი. ეპისკოპოსობისაგან გადააყენებს. ცქირი, რაკი მას „განეშორა შეწევნა ღმრთისა“ და „ღონე ყოველი დაელია“, კვლავ წავიდა ტფილისს თავის პატრონთან, ამირასთან, და ისევ ძველი გზით, საჰაკის შუამდგომლობით აშოტის წინაშე, ხელახლა დაიბრუნა დაკარგული საეკლესიო სენიორია, „წყენებითა მისითა (ე. ი. ამირა საჰაკის დაჟინებული თხოვნით) რეცა მიეშვა კურაპალატი და კულად მძლავრებით დაიპყრა ანჩის საყდარი“¹.

ამ ამბის მნიშვნელობის შესაგნებადუნდა მოვიგონოთ, რომ იგი ხდება ტერიტორიაზე, რომელიც ბიზანტიის კეისრის სუვერენიტეტს აღიარებს (აშოტი კეისრის ვასალი იყო). უეჭველია, იმ რაიონებში, რომელნიც არაბთა მფლობელობას ემორჩილებოდნენ, ან არაბულ სამფლობელოს უშუალოდ ემხრობოდნენ, მსგავსი ჩარევა საეკლესიო საქმეებში უფრო ხშირი და ჩვეულებრივი მოვლენა იქნებოდა. გასათვა-

¹ მერჩული, 66—68

ლისწინებელია ის გარემოებაც რომ ქართლის კათალიკოსის რეზიდენცია—მცხეთა — და საკათალიკოსოს ისეთი მნიშვნელოვანი ცენტრი, როგორც იყო ტფილისის კათედრა, არაბული ვავლენის ყველაზე ახლობელი ობიექტებია. ამიტომ ადვილად დასაჯერებელია რომ არაბთა განსაკუთრებული მძლავრობის ხანებში, მაგ., VIII ს. მეორე ნახევარში, მონოფიზიტებს (ანტიქალკედონიტებს) ერთხელ კიდევ ეცადნათ შურისძიება თავიანთ შეურიგებელ მტრების მიმართ ერთგვარი წარმატებისათვისაც მიეღწიათ. ერთი სიტყვით, ერთხელ კიდევ უნდა განმეორებულყო მეექვსე საუკუნის ამბები, ბრძოლის ძველებური მეთოდებითა და აქსესუარით, ჩვეულებრივ იდეურ-მატერიალურ შედეგებითა და დიოფიზიტების (ქალკედონიტების) საბოლოო გამარჯვებით. სამწუხაროდ, არავითარი კონკრეტული სურათი ამ უკანასკნელი ბრძოლისა წყაროებში დაცული არ არის. მხოლოდ ჩვენ შემთხვევითად არ მიგვაჩნია ის ფაქტი რომ IX ს. დამლევს ან IX—X სს. მიჯნაზე, ე. ი. არაბთა საბოლოო მოუძღვრების ხანაში, ჩნდება ისეთი ნაწარმოები, როგორიცაა ე. წ. „წმ. ნინოს ცხოვრება“, რომელსაც უნდა იდეოლოგიური საძირკველი ჩაეყარა საქართველოს დიოფიზიტურ ეკლესიის თვითმყოფობისათვის და მოწინააღმდეგეთა უკანასკნელი პოზიციები გაენადგურებინა. ამ ნაწარმოებში წარმოდგენილია შეხედულებათა სისტემა, რომელიც, თვით ძეგლის ტენდენციანი განცხადებით, იყო მერმინდელ თაობათა მიერ „მრავალთა ჟამთა და წელთა“ შემდეგ მოპოვებული „ტალანტი, წინამძღვართაგან დაფარული“. ეს განცხადება. ძეგლში დაცულ ზოგიერთ კვალთან ერთად, არის არაპირდაპირი და ყრუ მოწმობა ბრძოლისა, რომელიც უკანასკნელად გათამაშდა VIII ს — ში.

გოლგოსიტივიზაცია

წარმოდგენილი მონოგრაფია დამუშავებულია ტფ. სახ. უნივერ-
სიტეტის საქართველოს ისტორიის კათედრაზე, რომლის საჯარო
სხდომებზედაც მოხსენების სახით წაკითხულია ცალკე პარაგრაფები;
მეოთხე და მეექვსე—1935 წ. 2 ნოემბრის სხდომაზე, ხოლო მეშვი-
დე—1936 წ. 14 იანვრის სხდომაზე.

ა ვ ტ რ ი.

ს ა რ ჩ ე ვ ი

§ 1. ზოგადი შენიშვნა	33-3
§ 2. არაბთა გამოსვლა მსოფლიო-ისტორიულ ასპარეზზე	3
§ 3. ხალიფატის დაპყრობითი ომები	14
§ 4. არაბთა პირველი ცდები ამიერ-კავკასიისა და ქართლის და- საპყრობად	17
§ 5. ხაზარები	28
§ 6. არაბთა მფლობელობის საბოლოო დამკვიდრება ქართლში .	30
§ 7. საერთო განვითარება VII VIII სს	37
§ 8. არაბთა იდეოლოგიური პოლიტიკა ქართლში	64
ბოლოსიტყვაობა	69
სარჩევი	70

